

Pelles Márton

AZ ATLANTICA TRUST TÖRTÉNETE (1906–1944)

A két világháború közötti magyar kereskedelmi tengerhajózás története erősen forráshiányos, mivel a kérdéssel foglalkozó iratok minden jel szerint megsemmisültek a második világháborúban, illetve 1956-ban. Erre két körülmény is utal. Egyfelől az első világháború előtt a teljes magyar tengerészetet felügyelő szerv, a Fiumei Tengerészeti Hatóság iratanyagában fennmaradt jóformán az összes akkoriban keletkezett irat másolata, a Budapestre küldött eredeti példányok közül azonban alig-alig lelhető fel néhány a Magyar Nemzeti Levéltárban.¹ Másfelől a két világháború közötti sajtóanyagok (például a Magyar Távirati Iroda Napi tudósításai)² időről időre hivatkoznak a Fiuméből Budapestre telepített hatóságra (ekkor már Tengerészeti Hivatal néven), miközben ez a hivatal a levéltár gyűjteményeiben még említés szintjén sem található meg.

A fenti adottságok miatt a két világháború közötti magyar kereskedelmi tengerészet és így az Atlantica Trust vizsgálatánál is felértékelődnek az olyan fennmaradt, de néha kevésbé megbízható források, mint például a visszaemlékezések. Természetesen a legfontosabb adatok, sarokszámok többé-kevésbé rendelkezésre állnak (az alapinformációk a cégről és leányvállalatairól a Compassokban, a hajózási tevékenység kimutatásai a Statisztikai Évkönyvekben), azonban ahhoz, hogy a történelem szövetét felfejthessük, szükségünk van egy vezérfonalra, amely jelen tanulmányunkban egy a Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Archívumában megőrzött irat, Bíró Elek, az Atlantica Trust magas beosztású tisztviselőjének – vélhetően a második világháború után keletkezett – 12 oldalas beszámolója lesz.³ Ezt a forrást fogjuk a Budapest Főváros Levéltárában őrzött cégbírószági, valamint a Fiumei Állami Levéltárban őrzött Tengerészeti Hatóság irataival kiegészíteni és ütköztetni, hogy minél teljesebb képet kaphassunk az

¹ A Magyar Királyi Tengerészeti Hatóság iratanyaga ma Fiumében a Državni Arhiv u Rijeci (a továbbiakban: DAR) 46-os számú fondjaként kutatható. Bővebben lásd *Bösze Sándor – Goran Crnković: A Magyar Királyi Tengerészeti Hatóság iratai 1870–1918. Inventar fonda Pomorska oblast za Ugarsko-hrvatsko primorje u Rijeci 1870–1918. Kaposvár–Rijeka 2011.*; A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (a továbbiakban: MNL OL) fellelhető eredeti iratok közé tartozik például a K 228: „A Tengerészeti, hajózási és vízépítészeti szakosztály iratai” dokumentumgyűjtemény, amelyet lehetőségem nyílt összehasonlítani a Fiumei Levéltár iratanyagával, és azok valóban egymás másolatai.

² A Napi tudósítások online elérhetősége: <https://bit.ly/3ohnUvZ>, letöltés 2022. okt. 15.

³ Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Kézirattár (a továbbiakban: MMKM Kt.) 680: Az Atlantica Tengerhajózási Rt. (később Atlantica Trust) története 1906–1930. Emlékeztetőből összeállította Dr. Bíró Elek.

Atlantica Trust 1906–1944 közötti tevékenységéről, megvizsgálva azt is, hogy mi hátráltatta a cég szanálását az 1930-as években.

A tanulmány a vállalatcsoport tevékenységének minél alaposabb dokumentálására helyezi a hangsúlyt, de az elemzés során nem hagyhatja figyelmen kívül az Atlantica Trust történetének egyéb összefüggéseit sem. Ilyen fontos tény az is, hogy az Atlantica alapítója és vezető személyisége, tiszasülyi Polnay Jenő zsidó származású vállalkozó volt. Ez az Atlantica Tengerhajózási Rt. (1906–1918) vezetőjeként még semmilyen hátrányt nem jelentett számára, de ahogy azt a Trust Háros-szigeten lezajlott építkezései kapcsán is láthatjuk, az 1920–1940-es évek Magyarországon Polnay már származása és szakmai elképzelései miatt is egyre inkább útban volt.⁴ (Utóbbira jó példa, hogy a csepeli Szabadkikötő építkezését megelőzve az Atlantica már 1917-től saját hajógyárat és folyamhajózási központot kezdett kialakítani a Háros-szigeten, amely egy olyan magasan reprezentált projektben, mint amilyen a Szabadkikötő volt, egyértelműen vetélytársként jelent meg a Horthy-kor elitje szemében.⁵ Ráadásul a Szabadkikötőt később használó Duna-Tengerjáró hajózás ötlete is Polnayhoz kapcsolható – nyilván saját beruházásait megerősítendő.)⁶ Zsidó származásából fakadó társadalmi hátrányáról ennek a kutatásnak a keretében talán elég annyit mondani, hogy 1944-ben a – még mindig – felszámolás alatt álló Atlantica Trust ügye azzal „ért véget”, hogy a társaságban felszámolóként és vezérigazgatóként egyedül foglalkoztatott Polnay az 1944. április 25-én életbe lépő 1540/1944 miniszteri rendelet értelmében kénytelen volt megszüntetni a jogviszonyát.⁷

Az Atlantica Tengerhajózási Rt. története 1906–1918 között

Az Atlantica Rt. első világháború előtti és alatti tevékenysége már egy alaposan feldolgozott, az egész magyar hajózás történetébe jól beágyazott fejezet.⁸ Az alapító, Pollacsek Jenő 1873. augusztus 20-án született Tiszasülyön egy faterkedő fiaként. Fiatal korában jogot tanult Debrecenben, majd közigazdaságtant Csehországban.⁹ Húszas évei elején már az Erdélyi Faipari Rt. vezetője

⁴ *Herczeg Renáta – Prákfalvi Endre: Az Atlantica Tengerhajózási Részvénytársaság építkezései a monarchia végnapjaiban a Háros-szigeten. Műemlékvédelem 60. (2016) 3–4. sz. 225.*

⁵ Uo. 207–230.

⁶ MMKM Kt. 680. i. m. 9.

⁷ A „zsidók értelmiségi munkakörben való alkalmazásának és foglalkoztatásának megszüntetése tárgyában” hozott miniszteri rendeletet lásd Budapesti Közlöny, 1944. április 25. 1–2.

⁸ *Pelles Márton – Zsigmond Gábor: A fumei magyar kereskedelmi tengerészet története (1868–1921). Szombathely 2021. 212–221.*

⁹ Magyar Életrajzi Lexikon III. kiegészítő kötet. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Bp. 1981. Polnay (Pollacsek) Jenő szócikk. 624.

volt, majd 1900-ban Londonba költözött, ahol a Groedel testvérek gőzhajózási cégénél lett menedzser.¹⁰ Groedel Albert, Ármin és Bernát magyarországi, máramarosi származású zsidó vállalkozók voltak, akik előbb 1903-ban gyulafalvi előnévvel nemességet, majd 1905-ben gyulafalvi és bogdáni előnévvel báróságot kaptak Ferenc Józseftől.¹¹ Fő érdekeltségeik az erdélyi faiparban és a londoni hajózásban voltak, ahogy ez nemesi és bárói címereikben is megjelenik. Bíró Elek tudni véli, hogy Pollacsek Jenő volt az, aki meggyőzte a Groedel-testvéreket, hogy a kitermelt faárut, melynek akkoriban jó piaca volt Nyugat-Európában, az Al-Duna kikötőiből ne bérelt, hanem saját gőzhajókon szállítsák. Így lett 1900-ban Pollacsek Londonban a Groedel hajózási vállalat vezérigazgatója.¹²

Ekkor tanult bele a tengeri szállítmányozásba, egyszersmind kiépített egy kapcsolati hálót a Nagy-Britannia és Ausztria-Magyarország közötti gazdasági kapcsolatokban érdekelt körökkel. Ezek gyűjtőpontja akkoriban az Angol–Osztrák Bank volt, melynek vezető tisztségviselőivel Morawitz Károllyal és Petschek Izidorral – Ausztria egyik jelentős szénbányatulajdonosával – intenzív tárgyalásba kezdett 1906-ban. Az Anglobank és további brit partnerek biztosították Pollacseket arról, hogy ha a magyar kormány támogatna egy új alapítású szabadhajózási társaságot, akkor ők ehhez rendelkezésére bocsájtják a szükséges tőkét.¹³ Pollacsek sikeresen tárgyalt az akkori kereskedelemügyi miniszterrel, gróf Serényi Bélával, s ennek eredményeként a kormány az 1907. évi VI. törvénycikkben felemelte a hajóépítési és fuvardíj támogatásokat az 1893. évi XXII. törvénycikkben foglaltakhoz képest. Erre számítva már 1906-ban megalakult az Atlantica Tengerhajózási Rt., amely a legjobb brit hajógyárakban építtette meg teherszállító gőzöseit. A rendelkezésünkre álló szakirodalom alapján ítélve jövedelmező volt a vállalkozás, és a társaság 1914-ig, a nagy háború kitöréséig folyamatosan prosperált.¹⁴ Pollacsek pedig a kereskedelmi tengerészet területén szerzett érdemeiért 1911-ben, nevét Polnayra változtatva, tiszasülyi előnévvel magyar nemességet kapott Ferenc Józseftől.¹⁵ (Később

¹⁰ MMKM Kt. 680. i. m. 1.

¹¹ Libri Regii 71. (1901–1909) Szerk. Illésy János – Pettkó Béla. Bp. 246., 541.

¹² A Groedel cégnek négy hajója volt, a Ludwig Groedel, a Melanie Groedel, a Gisella Groedel és a Margit Groedel, egyenként 5000 tonna hordképességgel (MMKM Kt. 680. i. m. 1.). A hajók a három Groedel testvér feleségei, illetve vagy atyjuk, vagy Ármin legidősebb, Lajos nevű fia után kapták a nevüket.

¹³ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) Cégbíróági iratok 1876–1949 (a továbbiakban: VII-2-e). 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907–1944). 1010 d.

¹⁴ *Pelles Márton: Az Atlantica Tengerhajózási Rt. története (1907–1918)*. Köztes-Európa Társadalomtudományi folyóirat 11. (2019) 1. sz. 35–48.

¹⁵ Királyi Könyvek 72. (1909–1913). Szerk. Illésy János – Pettkó Béla. Bp. 564.

rövid ideig politikai szerepet is vállalt, 1919. augusztus 7–15. között a Friedrich-kormányban közlelmezési miniszter lett.)¹⁶

A háború kitörése nehéz helyzetbe hozta az Atlanticát, hiszen hajói a világ legkülönbözőbb pontjain jártak, és mindegyiknek a lehető leghamarabb haza kellett volna térnie vagy semleges kikötőbe húzódnia. Az SS Szerényi július 21-én indult Newportból Fiume felé, ahová augusztus 4-én futott be.¹⁷ Az SS Magyarország július 24-én indult Penarthból és augusztus 7-én érkezett Fiuméba.¹⁸ Az SS Polnay július elején indult az Al-Dunáról Londonba, ahol még a hadiállapot beállta előtt lefoglalták, birtokba vették s elsüllyedt. Mivel a hajó elfoglalása jogszerűtlen volt, a háború után Nagy-Britannia kártérítést fizetett az Atlanticának 50 000 font értékben.¹⁹ Az SS Kossuth Ferencz július 26-án érkezett Fiuméba,²⁰ az SS Morawitz pedig július 8-án Amszterdamba, ahonnan továbbindult Galvestone-ba (USA).²¹ Az SS Gróf Serényi Béla július 28-án indult Brailából Rotterdam irányába és Cartagenában (Spanyolország) semleges kikötőbe hajózott.²² Az SS Budapest április 20-án érkezett Cardiffből Buenos Airesbe, ahonnan június-júliusban Norfolkba (USA) igyekezett.²³ Az SS Fiume július 21-én indult Port Talbotból Fiuméba, és augusztus első napjaiban ért Pólába.²⁴ Az SS Gróf Khuen Héderváry július 14-én indult Rotterdamból Fiuméba, ahová augusztus 7-én érkezett meg.²⁵ Az SS Atlantica július 25-én indult Odesszából Rotterdamba, de útközben be tudott húzódní Ferrolba (Spanyolország).²⁶ Az USA-ba jutott két gőzöst az Atlantica 1916 folyamán, még az USA hadba lépése előtt eladta helyi kereskedőknek 2 100 000 dollár értékben.²⁷ A hazajutott gőzösöket pedig a szabadhajózási

¹⁶ Ezen rövid politikusi epizód miatt van birtokunkban az egyetlen fénykép Polnayról (Az Érdekes Újság, 1919. 31. sz. 22.), amely mellett csupán egy saját magáról mintázott szobor fekete-fehér fényképe és egy, az arcképe profiljával ékített bronzplakett maradt fenn. A szobor a Polnay rokonság birtokában volt, de a második világháborút már csak az alkotás fényképe élte túl. (Lásd *Pelles M. – Zsigmond G.: A fiumei tengerészet* i. m. 213.) A bronzplakettet a Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum közlekedési-numizmatika gyűjteménye őrzi (63.1994.1.1. leltári szám). Ezek mellett említésre méltó, hogy 1911. július 2-án készült egy csoportkép Fiumében az Atlantica gőzös első útjának emlékére a cég részvényeseiről, tisztviselőiről és a hajó tisztjeiről, matrózairól.

¹⁷ DAR 46. 733-as doboz-1914-es évkör II-50-es iratcsomó (a tengerészeti hatóság saját másodpéldányai és kimutatásai a magyar kereskedelmi tengerészet szabadhajózást űző vállalatának és hajóinak 1913-as és 1914-es járatairól).

¹⁸ Uo.

¹⁹ MMKM Kt. 680. i. m. 5.

²⁰ DAR 46. 733-1914-II-50.

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ Uo.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

²⁷ MMKM Kt. 680. i. m. 5.

törvények értelmében a Hadügyminisztérium által koordinált háborús célokra használták, elsősorban csapat- és szállításmozgatásokra.²⁸

Az Atlantica annak érdekében, hogy fenn tudja tartani kereskedelmét az Adriai-tengeren, 1917-ben egy Honvéd névre keresztelt 3 300 bruttó regisztertonna²⁹ (a továbbiakban: BRT) térfogatú gőzöst és öt darab dízelmotoros vitorlást vásárolt.³⁰ A Szellő, a Szélvész, a Hullám és az Orkán 220, a Zápor 450 BRT tartalommal bírt, így ezek a hajók elsősorban a helyi kisparti, Fiume és a dalmáciai kikötők közötti forgalom lebonyolítására voltak alkalmasak.³¹ A vállalat 1917. évi közgyűlésének iratai arról tanúskodnak, hogy a társaság tervbe vette dunai tengerjáró hajók építését is (6000–7000 tonna hordképességgel), és az előfeltételek megteremtéséhez kezdeményezte volna, hogy a bajai, újvidéki és zombori hidakat felnyithatóvá alakítsák át; illetve saját hajógyárat is tervezett, amelyhez az USA-ba eladott hajókért kapott pénzből megvásárolta a Budafok melletti Háros- és Hunyadi-szigeteket, ahol az erdőket azonnal le is tarolták.³²

A Duna-tengerjáró hajózás kezdeményezése tehát egyértelműen Polnayhoz köthető, s ezt a közgyűlés iratai mellett az is bizonyítja, hogy az általa felvetett ötletet a Tengerészeti Hatóság részéről Roediger Ernő, nagytudású tengerészkapitány szakmai szempontból is megvizsgálta.³³ Számításai szerint a Budapesten építendő tengeri hajók közül egy 3600 tonna teherbírású gőzös üresen 2,2 méter merüléssel rendelkezne, egy 7000 tonnás pedig 3,25 méterrel; a Dunában pedig előbbihez 180, utóbbihoz 130 napon át van elegendő víz. A bajai, zombori és újvidéki hidakat pedig meg kellett volna emelni annyival, hogy a hajók átférjenek alattuk.³⁴ E nagyívű terv kivitelezésére a társaság átalakult, és 1921-ben létrejött az Atlantica Trust.

²⁸ 1907. évi VI. tc. 27.§. 2. bekezdés: a tengeri szabadhajózásban foglalkoztatott magyar kereskedelmi hajóknak, valamint a tengeri hajók építésének állami segélyben és kedvezményekben való részesítéséről.

²⁹ 1 BRT = 100 köbláb, megközelítőleg 2,83 m³. A hajózásban a bruttó regisztertonna mutatja a hajó teljes térfogatát, amelyet különböző köbözési becslésekkel számolnak ki, míg a nettó regisztertonna a tényleges szállítási kapacitást.

³⁰ DAR 46. 842-es doboz, 1917-es évkör I-1089-es iratcsomó.

³¹ DAR 46. 844-es doboz 1917-es évkör I-2702-es iratcsomó az Atlantica Rt. éves beszámolóí és mérlegei (a továbbiakban: DAR 46. 844-1917-I-2702.) Később, az 1918–1921 közötti esztendőekben e kisebb hajókat Bíró Elek menedzselte Triesztből, amíg azok az antant lobogója alatt hajóztak. Beszámolója szerint rendkívül nehéz volt folyamatos rakományt szerezni a kisméretű és rendkívül gyors, partmenti szolgálatot teljesítő hajók számára. MMKM Kt. 680. i. m. 10.

³² DAR 46. 844-1917-I-2702. Bíró Elek ugyanakkor tudni véli, hogy a Háros- és Hunyadi-sziget vételi szerződése az egyik utolsó volt, amelyet a „boldogtalan emlékü” Ferenc József halála előtt aláírt. Mivel a király 1916. november 21-én halt meg, ezért a szigeteket még 1916-ban kellett az Atlanticának megvásárolnia. Ezt támasztja alá Herczeg és Prakfalvi is, akik idézik az Atlantica 1916. szeptember 19-ei igazgatósági jelentését, mely szerint a terület megvásárlása 1916 nyarán már folyamatban volt. *Herczeg R. – Prakfalvi E.: Az Atlantica építkezései* i. m. 211.

³³ DAR 46. 844-1917-I-2702.

³⁴ Azt azért hangsúlyoznunk kell, hogy míg Polnay konkrét Duna-Tengerjáró (áruval le- és vízszahajózó) gőzösökben gondolkodott (MMKM Kt. 680. i. m.), a Tengerészeti Hatóság, mivel a

Az Atlantica Trust megalapítása (1918–1921)

Az Atlantica Trust megalapítása Polnay Jenő karrierjének a csúcspontja volt. Ha a cég konjunktúrában kezdhetné volna meg működését, minden bizonnyal együtt emlegetnénk nevét a nagy multinacionális vállalatokkal, hiszen Polnay egy közös cél érdekében egyesíteni tudta a gazdasági és társadalmi élet legkülönbözőbb résztvevőit a polgári értelmiségtől a nagytőkés vállalkozókön át az arisztokráciáig. Azonban jóformán csak negatív gazdasági sokkhatások érték a vállalatot, amely így az 1920-as évek végére lényegében fizetésképtelenné vált.

Az 1918-as átalakítás lényege az volt, hogy az Atlantica Tengerhajózási Rt. a jövőben egy nagy cégcsoport központja, ernyőszerkezete lett, mely jogi személyként vett részt új leányvállalatok alapításában. Noha névleg Atlantica Trust-re változott a cégjegyzés 1921-ben, ez a trust nem az a szervezeti forma volt, amelyet már az 1916. évi IX. törvénycikk is tiltott, azaz amikor iparágon belül jön létre kartellszerződés. Az Atlantica Trust iparágak közötti együttműködést helyezett kilátásba, így az alapszabály értelmében részt kívánt venni a tengerhajózás, a szállítmányozás, a mezőgazdaság, a textilgyártás, a vegyészet, a gyarmatárúüzlet, a porcelán-, üveg-, gumi-, sebészeti eszköz előállításban, a bor-, sör- és szeszgyártásban, a faáru- és tűzifaüzletben, valamint a gépek és alkatrészek piacán is. Az Atlantica tehát felvette alapszabályába az űzhető vállalkozások jelentős részét.³⁵

A háborút lezáró tűzszünet értelmében az Atlantica hajói az antant államok rekvirációi alá kerültek. Így a társaság még meglévő hajói az Atlantica gőzös kivételével az olasz kormány kezelésében hajóztak tovább. Az olasz kormány Polnay közbenjárására gálánsan bánt az egykori Atlantica flottával, s egyelőre megtartotta a cég menedzsmentjét, sőt a hajók üzemeltetési költségeit is fizette. Ennek az egyezségnek a tető alá hozását Bíró Elek végezte Rómában, aki a Tanácsköztársaság ideje alatt, amíg Magyarországgal megszakadt a kapcsolat, egymaga állt az Atlantica élére.³⁶ Az Atlantica gőzös 1919-ben a spanyol Ferrolból Bordeauxba hajózott át a még Odesszából hozott farakományával. A gőzöst ekkor a francia kormány meg kívánta vásárolni, ám az ügyletet a magyar kormánynak engedélyeznie kellett volna (az 1907. évi VI. törvénycikk értelmében, mivel állami támogatásból épült a hajó), azonban Bíró szerint gróf Wickenburg István, egykori fiumei kormányzó megtagadta a hozzájárulást, mert az eladás „a magyar

folyam-tengerhajózás bennük ötletként fel sem mérült, csak azt vizsgálta, hogy a Budapesten építendő tengeri hajók le tudnának-e hajózni a Fekete-tengerre.

³⁵ BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907–1944). 1035 d.

³⁶ MMKM Kt. 680. i. m. 5.

állam méltóságán aluli” lett volna.³⁷ Erre a francia kormány kifizette a társaságnak a rakomány értékét és elkobozta a hajót. Később, a trianoni békét követő jóvátétel részeként a hajó Jugoszláviához került Marija Racich néven.³⁸

A társaság dunai behajózási flottája kapcsán csak töredékes források maradtak fenn. Ezek fényében a flotta nagyon széles portfólióval rendelkezett: voltak elevátorai, kotróhajói, dereglyéi, uszályai, csavargőzősei és lapátkerekes gőzősei. A következő hajókról pontosan tudjuk, hogy a flotta részei voltak: a Noe (1918. április 18-tól),³⁹ az Elza,⁴⁰ a Pannonia kotróhajó, a Millenium száraz elevátor, a Török vontató, a Najád (ex Neptun) kotróhajó (1917. október 9-től),⁴¹ a Nimpha (ex Wotan),⁴² a Vulkán elevátor,⁴³ a Markos kotróhajó (1917. augusztus 14-től),⁴⁴ a Hazám,⁴⁵ a Vándor (1916. július 5-től),⁴⁶ a Titán kotróhajó, a Hungária kotróhajó (1918. február 10-től),⁴⁷ a Nemzet elevátor,⁴⁸ a Tatár csavaros vontató (1917. május 31-től),⁴⁹ a Küldönc csavargőző⁵⁰ és az A–102-es kavics vasdereglye-elevátor, amely 1923. augusztus 30-án épült az Atlantica saját hajógyárában a Hároszigeten, 41 méterrel és 240 tonna hordképességgel. A névsort megerősítik az 1921–1928 között kiadott Compassok is.⁵¹

Az 1919-es üzleti évről szóló Atlantica jelentés a hajók lehetséges sorsát leszámítva igen pozitív volt. Polnay ugyanis szisztematikusan vásárolta be magát a legkülönbébb üzletekbe. Ilyen beruházás volt az újpesti kotrógyár, az érdi

³⁷ Itt meg kell jegyeznünk, hogy Wickenburg nevére Bíró Elek valószínűleg rosszul emlékszik, hiszen a magyar kormányok összetételében nem találkozunk Wickenburg névvel sem 1919-ben, sem előtte, sem utána. Vö. *Bölcöny József – Hubai László: Magyarország kormányai 1848–2004.* Bp. 2004.

³⁸ MMKM Kt. 680. i. m. 5.

³⁹ Eredetileg 1887. július 5-én lajstromozták Szekszárdon. Épült Tolnán a Rismajer F. és fia vállalatnál. A teherszállító fatestű uszály 57,5 méter hosszú és 440 tonna hordképességű volt.

⁴⁰ III. osztályú, 200 tonna hordképességű, 31 méter hosszú uszály.

⁴¹ Épült 1881-ben 27 méter hosszal és 135 tonna hordképességgel.

⁴² A Nimpha testvérhajója.

⁴³ Épült 1897-ben a Dejongh & Co. odenwarteri holland cégben a bécsi Freund cég számára.

⁴⁴ Épült 1891-ben 22 méter hosszal, 81 tonna hordképességgel.

⁴⁵ Eredetileg Árpád lapátkerekes vontató, épült 1868-ban 80 tonna hordképességgel, Tóth Ferenc szegedi lakos részére.

⁴⁶ Épült a DDSG újpesti hajógyárában, 1888-ban.

⁴⁷ Épült a Smulders A. F. utrechti holland hajógyárban 1891-ben, 36 méterrel és 372 tonna hordképességgel.

⁴⁸ Szintén a Smulders cég építette 1896-ban, 37 méterrel és 405 tonna hordképességgel.

⁴⁹ Eredetileg 1897-ben a Danubius–Schoenichen–Hartmann gyárban épült Budapesten, 20 méterrel és 24 tonna hordképességgel. Érdekessége, hogy a Török és a Vihar vontatókkal egyetemben 1920-ban József Attila is szolgált rajta hajósínasként. Népszava, 1980. április 11. 6.

⁵⁰ Szintén a Danubiusban épült 1900-ban Somogy néven a Balatoni Halászati Rt. részre, 14 méter hosszban, 10 tonna hordképességgel.

⁵¹ Magyar Compass 49. (1922) 1. rész. 176–177.; 51. (1927) 1. rész. 217–218.; 52. (1928) 1. rész. 196–197.

gőztéglagyár, a piszkei kőbánya. Ezek segítségével épültek a Háros- és Hunyadi-szigeten az Atlantica Hajógyár, a hivatalnoki lakások és a kávéház.⁵²

A beszerzett hajók és az affiliált vállalatok mind azt a célt szolgálták, hogy Polnay a Háros-szigeten könnyebben tudjon építkezni. Ennek részeként összekötötte a Háros- és Hunyadi-szigetet egymással és a Duna jobb partján a szárazfölddel (Budafokkal). Azt a kitermelt nyersanyagot pedig, amelyre nem volt szüksége, a piacon értékesítette – ez 1922-ben 75 000 m³-re rúgott.⁵³ Az immáron félszigeten Polnay létesített egy közraktár vállalatot is, a hajógyárat pedig a Schlick-Nicholson szűnyogszigeti hajógyári telep eszközparkja megvásárlásával szerelte fel.⁵⁴ A szigeten levő fákat kivágatta és értékesítette a budafoki Szikra gyufagyárnak.⁵⁵

A fenti lépések mellett az Atlantica Trust megalapította a Terramare Szállítványozás Rt-t, a Hydroflóra Nád, Gyékény és Gyógynövénygyár Rt-t, a Sideron vaskereskedelmi vállalatot, átvette a Duna-Rajna Kereskedelmi Rt-t, a Fővárosi Nyomda Rt-t és a Continental Filmgyárat Sashalmon, ahol nyersfilmet gyártottak a filmiparnak; valamint bérbe vette a Fotocines Italiana laboratóriumot Rómában és az Astoria laboratóriumot Budapesten.⁵⁶ Áruüzletet is folytatott, hazai termékeket kívánt exportálni és itthon nem elérhető árukat importálni. Így lett egy nagy kanadai azbesztbánya egyedüli magyarországi vezérképviselte. Bérbe vette a budafoki Herkules Keserűvíz forrásokat, 17 kúttal és egy teljesen felszerelt teleppel, termékeit pedig Amerikába, Angliába, Olaszországba és Afrikába kívánta exportálni.⁵⁷ Szintén beszállt a szénimportba is, tengeri hajói révén. Részt akart venni egy vidéki malom finanszírozásában is, hogy a lisztet Bécsbe, Csehországba és Németországba exportálhassa. Észak-Amerikába diót exportált, de további árucikkek exportjával is foglalkozott (szalámi, paprika, konzerv, cirokseprű).⁵⁸ Romániából benzint és petróleumot importált, de még élő marhát is szállított vasúton Olaszországba.⁵⁹

⁵² BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907–1944). 1010 d.

⁵³ Uo.

⁵⁴ MMKM Kt. 680. i. m. 7.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907–1944). 1010 d. A Herkules forrás bérlete minden bizonnyal 1928-ig tartott, ugyanis ekkor vette bérbe a telepet Czukker Zoltán budapesti ásványvíz-nagykereskedő. BFL VII-2-e. 30226-1929 Czukker Zoltán Herkules Magyar Keserűvízforrás Vállalat, 1929.

⁵⁸ BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907–1944). 1010 d.

⁵⁹ Uo.

Ezekon felül az Atlantica banküzlettel is elkezdett foglalkozni,⁶⁰ tőzsdei ügyletekkel, váltó-leszámítolással és devizaváltással. Ám Polnay talán legnagyobb mérvű üzlete a Lanária posztógyár megalapítása és Háros-szigeti felépítése volt. Bíró Elek szerint azonban ezzel a 300 000 angol font értékű beruházásával be is verte az első szöveget az Atlantica Trust koporsójába.⁶¹

A vállalaton belüli későbbi éles konfliktusok miatt érdemes röviden bemutatni az Atlantica Trust érdekkörébe tartozó vállalatokat, majd visszatérni az Atlantica Trusthoz és a körülötte kirobbant konfliktusokhoz.

Az Atlantica érdekkörébe tartozó vállalatok

A Fiumana Società Anonima di Navigazione és az Oceana Tengerhajózási Rt.

Az 1918. november 3-ai fegyverszünet után az egykori Atlantica hajók az antant országok felügyelete alá kerültek. A trianoni békediktátum 1921-es becikkelyezését követően az 1922. évi XVI. törvénycikk értelmében a Magyar Kormány kártérítés ígérete mellett kisajátította az Atlantica hajókat, és átadta azokat a Jóvátételi Bizottságnak, amely az SS Atlanticát Jugoszláviának, a többi hajót pedig Olaszországnak adta át. Az Atlantica így egyik napról a másikra elveszítette az 1907 óta nagy gonddal fejlesztett flottáját, anyagi fejlődésének a bázisát.⁶²

Polnay a súlyos következmények tudatában azonnal tárgyalásokat kezdett az olasz kormánnyal, és sikerült is megállapodásra jutniuk. Az egyezség értelmében a fiumei érdekekre való tekintettel az Atlantica Trust és az olasz kormány közös vállalatot hozott létre Fiumana Tengerhajózási Rt. (Fiumana Società Anonima di Navigazione) néven,⁶³ 1 000 000 líra alaptőkével, melyben a felek 50–50% részesedéssel bírtak úgy, hogy az olaszok adták a korábbi Atlantica flottát (47 000 tonna hordképességgel), az Atlantica pedig menedzselte a hajókat.⁶⁴ Az új társaság-

⁶⁰ Ide kapcsolható az a kutatási eredmény, mely szerint Polnay részt vett a Kohner báró féle Földhitelbankban is. Lásd *Bagdi Róbert – Hlbocsányi Norbert: A Földhitelbank Rt. szerepe báró dr. Kohner Adolf kapcsolatrendszerében.* In: *Hálózat és Hierarchia. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv.* Szerk. Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka. Bp. 2020. 482.

⁶¹ MMKM Kt. 680. i. m. 7.

⁶² Mivel a kisajátításkor a magyar állam által megígért kártérítés képezte az Atlantica követelését, melyet az sosem fizetett ki, fontosnak tartom a kisajátítási átiratot és határozatot teljes terjedelmében közzélni. Már csak azért is, mert az Atlantica Trust csődbe jutásának ez volt a legfontosabb oka. Az irat a BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907–1944). 1010. dobozában őrződött meg. A pontos szöveget lásd a Függelékben.

⁶³ Egyes helyeken a cég magyar neve: Fiumana Olasz-Magyar Tengerhajózási, Kereskedelmi és Szállítványozási Részvénytársaság.

⁶⁴ MMKM Kt. 680. i. m. 7.

ban a hajók neveit olaszosítani kellett. Így a Fiuméből Fiumana, a Gróf Khuen Héderváryból Atlantica, a Gróf Serényi Bélából Danubio, a Kossuth Ferenczből Alberto Fassini, a Magyarországból Ungheria, a Szerényiből Budapest lett.

A hajók az első években még hoztak némi jövedelmet, ám a flotta folyamatosan amortizálódott, miközben a versenytársak már sokkal modernebb gőzösöket járattak. Végül a Fiumánának a nagy gazdasági világválság adta meg a kegyelemdőfést. Időközben az 1930-as évek elejére az Atlantica Trust fizetéseképtelenné vált, mert a magyar állam nem volt hajlandó sem a jóvátétellel kapcsolatos kisajátítás miatt kártalanítani a céget, sem pedig ebben az ügyben bármit is tenni, hiába ostromolta Polnay a minisztériumokat folyamatosan kérelmeivel. Végül egy 1932-es újbóli kérelem tudósít minket arról, mi lett a Fiumana S. A. N. sorsa.

Az olasz kormány 1932-re elveszítette bizalmát mind az Atlantica-ban, mind a közösen birtokolt Fiumanában, és a tulajdonostárs megkérdezése nélkül februárban értékesítette a Danubio gőzöst 3700 angol fontért, valamint rövid időn belül (márciusi közgyűlés) kilátásba helyezte a Fiumana gőzös értékesítését és a Fiumana S. A. N. felszámolását. Emiatt írt Polnay sürgető kérelmet Korányi Frigyes pénzügyminiszternek, hogy folyósítson az Atlantica Trust részére 300 000 pengő hitelt, „mert ha még március 16. előtt, tehát a felszámolásnak a közgyűlés által történő kimondása előtt a megmaradó Atlantica, Alberto Fassini, Budapest három hajót meg nem vesszük, akkor [...] a Fiumanaba investált tőkénket elveszítjük”.⁶⁵ A megkeresésre csak április 5-én érkezett válasz, miszerint: „A [...] felterjesztésére értesítem, [...] hogy [...] a kérelmét [...] nem találom teljesíthetőnek.” Ezzel a Fiumana 1932-ben megszűnt.

Egy bravúros lépéssel ugyanakkor Polnaynak 1923-ban sikerült egy másik tengerhajózási társaságot is alapítania. Bíró Elek erről így ír: „Tudomására jutott, hogy az amerikai Harriman konszernnek (a vasútkirály fiának, a jelenleg is szerepet játszó Avril [sic!] Harrimannek) szándéka van a háború alatt vásárolt 7 hajóját olcsón eladni. Mivel Polnaynak pénze már nem volt, különben sem lehetett volna a kérdést valutáris nehézségek miatt megoldani, erre azt a javaslatot tette Harrimanéknek, hogy alapítsanak együtt hajózási vállalatot: az Anglo-Hungarian Shipping Ltd-t. Ennek részvényei Harrimané lesznek és átveszi Harrimantól a hajóparkot, de nem fizet érte, vagyis csak egy egyszerű lobogócsere lesz. Az Anglo-Hungarian Ltd. átadja a hajókat az Oceana Navigation Ltd-nek kezelésbe. Az Oceana részvényeinek fele Harriman, a másik fele az Atlantica tulajdona, az elért haszonból vételár-törlesztéseket fizet az Anglo-Hungariannek, és amikor a megállapított vételár ezekkel a részletfizetésekkel kiegyenlítődik, a hajók átmennek az Oceana tulajdonába. Így Harriman végül eladja a hajókat,

⁶⁵ BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907-1944). 1010 d.

megkapja a vételárat és ennek ellenére a hajók értékének fele még mindig az övé, és 50%-ban részese egy kereső üzletnek. Viszont az Atlantica a vételár kifizetése után egy fillér befektetése nélkül, fele részben tulajdonosa a hajóparknak. Közben menedzseli a hajókat és ezért 3% jutalékot kap a fuvarok után.”⁶⁶

Ugyanakkor a Schláth János által megmentett és közölt két világháború közötti hajórajstrom mutat rá arra, hogy itt Bíró Elek minden bizonynyal rosszul emlékezett, legalábbis pontatlan volt.⁶⁷ A Harriman cég ugyanis nem az Anglo-Hungarian Ltd-t alapította meg, legalábbis a hajók nem ezen cég birtokába kerültek, hanem az American Ship & Commerce Navigation Corporation volt az, amely 1921-ben 99%-os tulajdoni hányaddal társaságot alapított Budapesten Magyar–Amerikai Hajózási Rt. néven.⁶⁸ Az 1921-es alapítás egyébként utalhat arra is, hogy a Polnay és Harriman közötti kapcsolatfelvétel nem egyirányú volt Polnay kezdeményezésére, hanem az amerikai mágnás eleve magyarországi érdekeltséget keresett korábbi, főként osztrák–magyar tulajdonú hajói menedzselésére.

Az így létesített Oceana Tengerhajózási Rt. nagy reményekkel indult, ám az évtized második felének szállítványozási depressziója erősen rányomta a bélyegét a cég működésére, és mivel ebből alig volt bevétel, s az Atlantica pénzügyi hiánya – a kormánnyal szemben támasztott követelések miatt – folyamatosan nőtt, végül nem tudott törleszteni Harrimannek. A flotta a következő hajókból állt: Oceana (8100 tonna hordképességgel), Pannónia (7300 t), Debrecen (6500 t), Balaton (6100 t), Alföld (5100 t),⁶⁹ Háros (3500 t) és az eredeti Atlantica flottából a Morawitz. A hajók személyzete régi Atlanticásokból tevődött össze, tehát magyar lobogó alatt magyar tengerészek és gépészek szolgáltak.

A Magyar Statisztikai Évkönyvek 1923–1939 között közölnek adatokat a magyar kereskedelmi tengerészet működéséről, melyből az 1923–1929 közötti időszakban csak az Oceana Tengerhajózási Rt. forgalmát tüntetik fel. Ennek fényében elmondhatjuk, hogy a társaság 1923–1926 között 7 hajóval (17 790 nettó regisztertonna [NRT] szállítókapaacitással) közlekedett. Minden évben 40–42 utat tett meg hajóival. 1923-ban 236 800 tonna, 1924-ben 220 000 tonna, 1925-ben 235 600 tonna

⁶⁶ MMKM Kt. 680. i. m. 8.

⁶⁷ *Schláth János*: Eltékozolt örökség. Szemelvények a magyar tengerhajózás történetéből. Bp. 2017.

⁶⁸ BFL VII-2-e. 16325–1921: Magyar Amerikai Hajózási Rt., 1921–1929 (Ügyirat). A Magyar–Amerikai Rt.-t egészen pontosan 1921. december 29-én alapították 1 000 000 K alaptőkével, és amerikai részről Boone Lovell P. New York-i üzletember adta a részvények 99,88%-át, majd a cég párhuzamosan az Oceana történetével, 1928. november 22-én kezdett felszámolásba.

⁶⁹ Az Alföld gőzös eredendően a fumei Oriente Rt. részére épült 1900-ban. Lásd *Pelles Márton*: Az Oriente Magyar Tengerhajózási Rt. története (1893–1913). Köztes-Európa Társadalomtudományi folyóirat 8. (2016) 1–2. sz. 217–224.

és 1926-ban 214 666 tonna árut szállított.⁷⁰ 1928–1929 között viszont már csak egy hajója volt, 2595 NRT kapacitással, amely 1928-ban 27 711 tonna árut szállított, 1929-ben 16 úttal 55 193 tonnát.⁷¹ Az Oceana végül 1929-ben, még a gazdasági válság kitörése előtt megkezdte a felszámolását, ami 1943-ban azzal ért véget, hogy sem az Atlantica Trust oldaláról, sem az 1929-es válság által erősen sújtott Harriman cég részéről nem tudták behajtani a követeléseket.⁷²

A Terra Mare Szállítványozási Rt. (1922–1933)

Az Atlantica Trust 1922. évi igazgatói jelentése tudósít arról, hogy kiterjedt üzletei miatt az Atlantica szállítványozási céget vásárolt, melyet likvidálása után Terramare néven alapított újra, raktárainak, személyzetének és eszközeinek megtartásával.⁷³ Ehhez kapcsolódóan a Háros-szigeten kétemeletes, alapincézett tárházakat építettek. A raktár egyik oldala a Dunára nyílt, a másik a cég saját vasúti vágányaira. A későbbiekben a raktárat Hárosi Közraktár Rt. néven jegyezték be.⁷⁴

A Terramare Rt. 1922. szeptember 15-én alakult 5 000 000 korona (K) alapítókével, melyben a fő részvényes az Atlantica Trust volt 3 000 000 Koronával. Részvényesek voltak még, nagyjából azonos, 200–300 000 K részesedéssel dr. Bíró Elek, Dunay László miniszteri tanácsos,⁷⁵ dr. Pollacsek Arthur,⁷⁶ dr. Ujlaki Hugó magántisztviselő, Bíró Imre magántisztviselő és Fodor Gyula⁷⁷ műépítész.⁷⁸ A cég 1923. évi jelentése pozitív fejleményekről számolt be. Üzleti kapcsolatépítésként együttműködésbe kezdtek az olasz Innocente Mangili céggel, amely az Olaszország és Románia közötti tranzitforgalmat a Terramare megbízásával bonyolította le.⁷⁹ A cég kirendeltséget alapított Bécsben és fuzionált az Egyesült Szállítványozási és Tárház Rt-vel, valamint kedvező megállapodásokat kötött a Duna Gőzhajózási

⁷⁰ Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam XXXI., XXXII., XXXIII., 1923., 1924., 1925., Bp. 168.; Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam XXXIV. 1926. Bp. 150.

⁷¹ Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam XXXVI. 1928. Bp. 176.; Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam XXXVII. 1929. Bp. 163.

⁷² Magyar Compass 53. (1929) 2. rész. 698.; BFL VII-e-2. 16511-1922 Oceana Tengerhajózási Rt. 1922-1944.

⁷³ BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907-1944). 1010 d.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Dunay László a nagy háború előtt a Fiumei Tengerészeti Hatóság 3. legfontosabb hivatalnokja volt. DAR 46. 16-os doboz 1914-es évkör, IV-54-es iratcsomó, a Tengerészeti Hatóság alkalmazottainak listája 1913-1914 folyamán.

⁷⁶ Pollacsek Arthur Polnay testvére volt. Róla és a család leszármazásáról lásd A londoni Polnayék. Színházi Élet (1932) 22. sz. 28–29.

⁷⁷ Fodor Gyula egyben az Atlantica főépítésze volt, ő tervezte a Háros-sziget épületeit és a Falk Miksa utcában álló Atlantica palotát is.

⁷⁸ BFL VII-2-e. 18275-1922 Terra Mare Szállítványozási Rt. (1922-1933).

⁷⁹ Itt nagy valószínűséggel az Al-Duna és Fiume közötti forgalomról van szó, melyet a Fiumana S. A. N. hajók bonyolítottak le.

Társasággal. Az év folyamán később egy másik kirendeltséget is nyitottak Fiumében a Mangili céggel közösen, hogy a Fiumana S. A. N. tevékenységét koordinálhassák. Emellett kirendeltség létesült Nagyváradon is, az Erdélyen keresztüli szállítások menedzselésére. Az évben 1875 behozatali, 885 kiviteli és 765 elvámolási megbízást teljesítettek, a nyereségük 5 600 935 K volt.⁸⁰ Tehát az Atlantica lényegében próbálta visszaépíteni a háború által szétzilált üzleti kapcsolatrendszerét, és újra indítani az erdélyi faanyagra épített tengeri szállításait.

Az 1924. év fordulópont volt a cég életében. Amellett, hogy általános depresszió alakult ki a nemzetközi tengeri szállítások piacán, a korona elértéktelenedése is rányomta a bélyegét az üzletmenetre. Az éves veszteség 2 665 500 K volt, mely 1925-ben 10 540 930 koronára (843 pengőre) rúgott. 1926-ban a veszteség 19 460 840 K, azaz 1556 pengő volt; 1927-ben pedig 1555 pengő. 1928-ban a cég kénytelen volt eladni a tárgyi eszközeit, bútorait, de a veszteség még így is 4044 pengőt tett ki, ami teljesen felemészttette az alaptőkét, így a cég 1928. november 14-én megkezdte a felszámolást, amely 1933. május 15-én zárult le.⁸¹

A Duna-Rajna Kereskedelmi Rt. (1920–1924)

Alapítók széles köre látta úgy a háború utáni zűrzavaros időszakban, hogy Magyarország az elkövetkező években a legfontosabb csomópont lesz Kelet és Nyugat között. Ebből kifolyólag érdemesnek találták beszállni egy logisztikai közvetítő cég, a Fluvius Kereskedelmi Rt. megalapításába, 1920. február 15-én, összesen 7 millió K alaptőkével.⁸² Az alapítók 5000-1 000 000 K közötti összegekben jegyeztek részesedést. A részvényesek között voltak értelmiségiek, főleg jogászok; gazdasági szakemberek és főnemesek is.⁸³

Erre a cégre vonatkozik az Atlantica Trust 1922. évi üzleti jelentésének az a része, mely megállapítja, hogy „mezőgazdasági termények exportja céljából szerződéses viszonyba léptünk egy céggel [...] majd a tőkéjét megemeltük”.⁸⁴ Az időközben

⁸⁰ BFL VII-2-e. 18275-1922 Terra Mare Szállítványozási Rt. (1922-1933).

⁸¹ Uo.

⁸² BFL VII-2-e. 11163-1920 Duna-Rajna Kereskedelmi Rt. (1920-1924).

⁸³ Glaser Richard 200eK; Kussevich András 530eK; dr. Vass János 230eK; gróf Károlyi Lajos 50eK; Löwinger Mór 200eK; báró Stipsicz Károly 100eK; Lisznyay Félix 300eK; gróf Orsich Ferdinand 300eK; Örley Andor 600eK; dr. Zalán Benő 100eK; dr. Hám Gyula 5eK; dr. Faludi Oszkár 50eK; Laurent Francois 1000eK; dr. Tömösváry Tivadar 100eK; Kürthy Sándor 150eK; Alexandro Costagnola 1 000eK; Bodó József 10eK; Guttmann Lajos 50eK; dr. Deáky Lóránt 25eK; Illits Kornél 50eK; László Andor 10eK; Faragó Aladár 100eK; gróf Somssich Tihamér 80eK; dr. Kispéczy Gyula 300eK; Krisztinkovich Béla 10eK; Dumke Brúnó 100eK; dr. Teszleszky Antal 300eK; Stojanovits Iván 100eK; gróf Károlyi Istvánné 200eK; Tavy Tibor 300eK; Binét Miklós 300eK; dr. Csécsi Miklós 50eK; báró Hatvany Károly 100eK. BFL VII-2-e. 11163-1920 Duna-Rajna Kereskedelmi Rt. (1920-1924).

⁸⁴ BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907-1944). 1010 d.

nevet változtató vállalat már mint Duna–Rajna Kereskedelmi Rt. tartotta meg 1922. évi közgyűlését augusztus 16-án az Atlantica Palotában (Budapest, Falk Miksa utca). Az Atlantica Trust ekkor már a részvényeknek a felét birtokolta.⁸⁵

A közgyűlésen a következő, 1921-es üzleti jelentést fogadták el: „Elmúlt üzleti évünk egy a méreteiben egyedül álló gazdasági krízis jegyében folyt le. Az ügynevezett olcsósági hullám, mely a nyugati országokban még 1920 év végén jelentkezett, nálunk azonban jó ideig koronánk elértéktelenedése folytán érvényesülni nem tudott, a Hegedüs-féle valuta feljavítás hatásaként kettőzött mértékben lépett fel és elpusztított mindent ami a gazdasági életünkben még úgy ahogy érintetlen volt akkoriban. Az áruk árai harmadára, negyedére estek le és még így is alig találtak elhelyezést. Óriási vagyonok úsztak el és páratlanul áll ama értékpusztulás a gazdasági életben, mely az iparos köröket ezen idő alatt érte.”⁸⁶ A cég vesztesége 2 000 000 koronát tett ki. Annak érdekében, hogy kellő forgótőke álljon a vállalkozás részére a következő években, a közgyűlés napirendre vette a Sideron Rt-vel való egyesülést, mellyel személyi összeköttetések is fennálltak (többek között az Atlantica Trustön keresztül). Ugyanakkor az igazgatóság jelezte, hogy a Mercur Vas és Gépkereskedelmi Rt. is be kíván olvadni a Sideronba. Így a Sideron alaptőkéje 9-ről 20 millió koronára fog növekedni. A közgyűlés az indítványt elfogadta és a Duna-Rajna Rt. 1924-ben beolvadt a Sideron Rt-be, melynek igazgatóságában később helyet kapott az itt részvényes gróf Somssich Tihamér és dr. Bíró Elek is.⁸⁷

A Sideron Vas-, Fém-, Műszaki- és Vegyiáru Rt. (1922–1933)

A Sideron Vas-, Fém-, Műszaki- és Vegyiáru Rt. 1922. május 2-án alakult meg az Atlantica Palotában 9 millió korona alaptőkével. Igazgatóságának tagjai ekkor Polnay Jenő, dr. Bíró Elek, Deutsch Simon, Deutsch Jakab, Deutsch Ignác, Kaszab Aladár, Katona Béla, Kelen Gyula, Sándor Fülöp és gróf Somssich Tihamér voltak. A cég működéséről – azon túl, ami a nevéből kikövetkeztethető – jóformán semmit sem tudunk. Annyi bizonyos, hogy tevékenységét folyamatosan az Atlantica Trust hiteléből fedezte, ennek eredménye 1922-ben 5 832 908 K, majd 1923-ban 14 458 595 K nyereség lett.⁸⁸ Azt tudjuk még, hogy 1925-ben Polnayt lemondatták az igazgatósági tagságáról, ami összefügghetett azzal, hogy ekkorra az Atlantica fizetéseképtelensége miatt, a különböző, cégen belüli érdekkörök

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ BFL VII-2-e. 11163-1920 Duna-Rajna Kereskedelmi Rt. (1920-1924).

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ BFL VII-2-e. 17374-1922 Sideron Vas, Fém, Műszaki és Vegyiáru Rt. (1922-1933).

Polnay háta mögött próbálták értékesíteni az egyes cégek Atlantica-érdekeltségeit. Az iratok tanúsága szerint a Sideron 1933-ban felszámolta önmagát.⁸⁹

A Hydroflora Magyar Nád, Gyékény és Gyógynövénygyár Rt. (1921–1941)

1921-ben az Atlantica még egy üzletbe vásárolta be magát, ez pedig az abban az évben alakult Hydroflora Magyar Nád, Gyékény és Gyógynövénygyár Rt. volt. Az Atlantica 1921 végén a 100 000 darab 200 koronás részvényből 91 850 darabot jegyzett.⁹⁰ Az 1922-es üzleti jelentés sok nehézségről tanúskodik, amit csak súlyosbított, hogy az egyik nagy gyógynövény-felvásárló, Németország a valutája elértéktelenedése folytán alig jelentett piaci keresletet, így a nyereség csupán 120 108 koronát tett ki. Ezt követően egy 1924. január 18-ai igazgatósági jelentés még arról tanúskodik, hogy a cég az Atlantica érdektségébe tartozott, ugyanis az igazgatóság tagjai báró Bánffy Zoltán, Polnay Jenő, herceg Odescalchi Károly, báró Papp Géza, dr. Bíró Elek és dr. Miklós Gyula voltak. Ugyanezen év októberében, az igazgatósági jelentésében viszont már nyoma sincs az Atlantica-tisztviselőknek, ahogy később sem a cég történetében.⁹¹

A Lanária Gyapjúfonoda és Posztógyár Rt. (1920–1944)

A Lanária Gyapjúfonoda és Posztógyár Rt. volt Polnay egyik legnagyobb háború utáni vállalkozása. A Háros-szigeten épült Atlantica Hajógyár mellett ennek a cégnek az üzemi épületei foglalták el a legnagyobb területet. Polnay az Atlantica 1922. évi jelentésében az alapítás körülményeiről így számolt be: „Magyarország gyapjútermelése 6 000 000 kg, amelyből csak 1 500 000 kg dolgoztatik fel az országban. A különbözetet külföldre exportálják, ahonnan azután, mint kész posztó kerül vissza hazánkba. A Háros-szigeten a posztógyártás céljaira oly gyártelepet építettünk, amelyben a posztógyártást minden fázison keresztül magunk vagyunk képesek véghez vinni. Gondoskodtunk arról, hogy a gyártelep saját fonodával, szövővel, festődével, mosodával és apperturával legyen ellátva, és a legjobb gépeket, amelyek a gyártás tökéletesítésére alkalmasak, szereztük meg. A gépek szerelése már be van fejezve, az üzemet még február havában megkezdeni szándékozunk. [...] fonodánkban oly fonalak készítésével foglalkozunk, amelyek a piacon már nagyon jól be vannak vezetve és megrendelésekkel hónapokra el

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907-1944). 1010 d.

⁹¹ BFL VII-2-e. 16315-1921 Hydroflora Magyar Nád, Gyékény és Gyógynövény Rt. (1921-1941).

vagyunk látva, [...] szőnyegszövődénkben perzsa és keleti mintájú szőnyeget készítünk gyapjúból.”⁹²

A Keleti Szőnyegszövő és Textilkereskedelmi Rt. alapítása 1920. július 22-én történt, 1 000 000 K alaptőkével. A részvényesek ekkor az alábbiak voltak: Bozóky Emil fakereskedő 200 ezer K, Gáthy Fülöp fatermelő 200 000 K, Tuduk Tivadar szőnyegkereskedő 200 000 K, Fa- és árukereskedelmi Rt. (Bozóky és Gáthy üzlete) 180 000 K, Perl Sándor textilmérnök 120 000 K, Baranyay József építész 40 000 K, dr. Neumann Rafael ügyvéd 20 000 K, Rózsa Ede 20 000 K, Szántó Antal könyvelő 20 000 K.⁹³ Az 1921. október 14-ei igazgatósági ülésen már Polnay Jenő elnökölt, aki az alaptőkét megemelte 3 000 000 koronával és a cég nevét többségi tulajdonosként Lanária Gyapjúfonoda és Posztógyár Rt-re változtatta.⁹⁴

A cég 1921-es üzleti jelentése árnyalja azt, amit az Atlantica Trust 1922-es jelentése oly pozitívan tárgyalt: „Vállalatunk a legnehezebb viszonyok között kezdte meg működését és csak nagy idő és pénz áldozattal lehetett a gyártelep üzembehelyezését megvalósítani. Mindent elkövettünk azonban, hogy a termelés mielőbb megindulhasson. Egyes gépek és gépalkatrészek, valamint megfelelő szakképzett munkások hiánya miatt nem tudtuk a tavaly őszi konjunktúrát kihasználni, de ezeknek pótlása és különösen a szakképzett munkások nevelése által sikerült a kezdet nehézségeit leküzdeni és ez év elején a termelés teljes erővel megindulhatott. A hozott áldozatok meghozták a várt eredményt, amennyiben az általunk gyártott gyapjúfonal ma már úgy minőség, mint ár tekintetében bármely külföldi áruval szemben is versenyképes. [...] Az a tapasztalat azonban, hogy a fonal és szőnyeggyártás nem bizonyult elég lucrativnak, és a vállalat egészséges eredményes fejlődése attól remélhető inkább, ha az üzem posztógyártásra is berendeztetik.”⁹⁵ Ezt egészíti ki az 1922-es jelentés: „Az Atlantica Trust Rt. által rendelkezésünkre bocsátott épületeket átalakítottuk jövő üzemünk részére és megfelelő toldalék-épületekkel láttuk el. Az összes gépeket megvásároltuk és azok leszállítása és felszerelése tárgyában a szükséges intézkedéseket megtettük.”⁹⁶ Azaz a fonoda üzemelt, a szőnyegszövőde azonban munkáshiánnyal küzdött.

Időközben Polnay kiszorította a cégből az alapítók egy részét, így Gáthy, Bozóky és dr. Neumann az 1922-es év végén távozott. Az 1923. október 7-ei közgyűlés az alaptőkét az akkori 100 millió koronáról 500 millióra emelte. Mire

⁹² BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907-1944). 1010 d.

⁹³ BFL VII-2-e. 11959-1920 Textil és Szőnyeggyár Rt. (1920-1944).

⁹⁴ Uo. A cég angol neve Lanaria Wool-Yarn and Cloth Manufacturing Company Limited, német neve Lanaria Schafwollspinnerei und Tuchfabriks Aktien-Gesellschaft lett.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Uo.

minden készen állt a működés megkezdésére, a cég szerencsétlenségére egy utóbb tartósan bizonyult gazdasági depresszió vette kezdetét, amelyről az 1923-as jelentés így tudósít: „1923. május havában kezdtük meg az üzemet, a mosodával, melyet azután fonodánk, szövödénk és kikészítőnk követett, úgy, hogy az elmúlt év őszén már teljes üzemben állottunk. Sajnos ugyan, hogy éppen akkor, midőn első gyártmányainkkal a piacra léptünk indult meg az a gazdasági pangás, melyet az egész ország érez. Mindezek dacára ernyedetlenül dolgoztunk tovább és elértük azt, hogy szöveteink minőségével a textilkereskedelem bizalmát kiérdemeltük és gyártmányainkat az ország minden piacán bevezettük.” Az 1923-as év nyeresége 79 640 176 K volt.⁹⁷

Az 1924-es évet is nyereséggel zárta a vállalat (149 641 918 K). „A lefolyt esztendő Magyarország gazdasági életében fordulópontot jelentett, mert ekkor kezdődött meg az átmenet a háborús gazdaságról a békegazdaságra úgy, hogy a valuta stabilizálódott, valamint a behozatali és kiviteli tilalmak megszűntek. A posztógyártás és posztókereskedelem is ezen két momentum befolyása alatt állott, de míg az év elején a korona esése folytán az üzlet nélkülözötte megfelelő bázisát, az év vége felé jelentősebb kereslet fejlődött ki, különösen olcsóbb árukban. Ennek megfelelően vállalatunk is áttért a finomabb áruk gyártásáról az olcsóbb, durva áruk készítésére, mert az ország népességének elszegényedése folytán ezen áru lett kelendő. [...] Az idők folyamán képzett és gyakorlott munkásgárdára tettünk szert és mivel igyekeztünk, hogy a termelési költségeket állandóan csökkentjük, sikerrel jártunk és bizalommal nézünk a jövő elé és reméljük, hogy nem hosszú idő múltán kivívjuk magunknak azon helyet, melyet gyárunk kitűnő és modern berendezéseivel és szakképzett személyzetünkkel el kell érünk.”⁹⁸ Az itt megfogalmazott pozitív kilátásokat dr. Bíró Elek visszatekintve a következőképpen árnyalta: „Az volt Polnay elgondolása, hogy angol posztót fog gyártani, azonban nem gondoskodott megfelelő szakemberekről és mindent a saját elgondolása alapján akart intézni. Később kénytelen volt áttérni a gyapjú keverésére, itt azonban meg kellett küzdeni az akkor már meglehetősen fejlett magyar gyárakkal.”⁹⁹

1924-ben a korona stabilizálását, a deflációt a cég is megérezte, ennek ellenére nyereséggel zárt: 29 725 804 korona, azaz 2378 pengő értékben.¹⁰⁰ A pénzügyi nehézségek 1925-ben érték el a Lanáriát, amikor az Atlantica már nem tudta miből hitelezni a cég működését. Ezért a kereskedelemügyi miniszter engedélyt adott 1926. november 11-én arra, hogy az Atlantica és a Lanaria is mentesüljön a következő években a mérleg és zárszámadás készítése

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ MMKM Kt. 680. i. m. 7.

¹⁰⁰ BFL VII-2-e. 11959-1920 Textil és Szőnyeggyár Rt. (1920-1944).

alól, hisz az Atlantica az állammal szemben támasztott követeléseik okán vált fizetéképtelenné, ami pedig magával rántotta a cégcsoport többi tagját, így a Lanáriát is.¹⁰¹ Az 1926-os igazgatósági jelentés egyenesen úgy fogalmazott, hogy a súlyosbodó gazdasági depresszió a termelésben és a posztógyártásban éreztette hatását. Drasztikusan csökkent a vásárlások száma és értéke. Csak raktárra termelt a vállalat, amit azonban nem tudott megfinanszírozni a limitált forgótőkéből.¹⁰² A cég vesztesége 1926 nyarán 188 316 pengő volt, melyet az Atlantica még képes volt 93 182 pengőre konszolidálni, de ezzel ki is merültek a forrásai.

A háttérben, mint látni fogjuk, ekkor már erősen töredezett Polnay részvényesi köre az Atlanticán belül. A brit részvényesek Polnay háta mögött kiszervezték a Lanáriát 1927-ben a Wollwaren-Industrie A. G. Bruenn cég vezetése alá, amely korszerűsítette és bővítette a budafoki céget és áttért saját bevált termékeinek gyártására. Azonban így is 34 961 pengő, majd 1928-ban újabb 128 143 pengő veszteséget volt kénytelen elkönyvelni, 1929-ben pedig végleg leállította a posztógyártást a cégben, az alkalmazottakat pedig elbocsátotta. A végkielégítések kifizetése után a veszteség 153 394 pengőt tett ki, ami az 1930 közepén a már 281 538 pengőre rúgott, a gazdasági világválság hatására pedig az év végén már elérte az 1 665 043 pengőt. A cég ekkor kezdte meg felszámolását, ami azonban nem haladt zökkenőmentesen.¹⁰³

Időközben Polnay megívta belső ütközeteit a különböző érdekkörökkel és 1935-ben visszatért a cégcsoport vezető pozíciójára. Ez a Lanária esetén azt jelentette, hogy az addigi felszámoló, Gunszt Imre helyett ő lett az új felszámoló. Az Atlantica és a magyar állam ügyét ugyanakkor még mindig nem zárták le, ezért a Lanária további haladékat kapott (1928-tól) a mérlegei elkészítésére, egészen 1940-ig.¹⁰⁴

Polnay 1941-ben sűrű levelezésbe kezdett a Cégbírósággal, ugyanis utóbbi megbírságolta az elmaradt mérlegek bemutatásának késedelme miatt. Polnay újabb miniszteri engedélyt szerzett a mérlegek elkészítésének halasztására és újra kifejtette, hogy amíg nem rendeződik az Atlantica és az állam közötti vitás kérdés, addig nem tud felszámolni. (A levelezés azt is rögzíti, hogy a Hárosi Közraktárak Rt. – mely az iratokban eddig nem kapott említést – és az Oceana ekkor, 1941-ben számolt fel.)

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² Ez egy alapvető közgazdasági összefüggés. Mivel a kereslet visszaesett, és az Atlantica sem tudta finanszírozni a vállalatot, az nem engedheti meg magának, hogy raktárra termeljen, mert nem tudja fizetni az alkalmazottakat, ha a termékeket azonnal nem tudják értékesíteni.

¹⁰³ BFL VII-2-e. 11959-1920 Textil és Szőnyeggyár Rt. (1920-1944).

¹⁰⁴ Uo.

Az utolsó közgyűlés 1942. november 10-én ült össze, ahol Polnay ismertette, hogy az Atlantica 1930. július 31-én eladta a Magyar Kincstárnak a Háros-szigetet 180 kataszteri hold terjedelemben, amiből kifizették az Atlantica brit részvényeseit. Eközben az állam az Atlantica kártalanítási ügyét áttette a Kereskedelmi tárcától a Honvédelmihez. A legutolsó fennmaradt feljegyzés szerint az ügy 1943. november 18-án még mindig folyamatban volt.¹⁰⁵

Az Atlantica Trust kálváriája (1922–1944)

Az Atlanticának az 1920-as években átélt belső konfliktusait megértendő vizsgálva kell tekintenünk az Atlantica Tengerhajózási Rt. alapításának 1906-os körülményeire. A cég története kapcsán később két egymással szemben álló narratíva született, egyik az angol részvényesek, a másik Polnay részéről. Bíró Elek visszaemlékezéseivel kiegészítve kísérletet teszünk arra, hogy rekonstruáljuk a fumei levéltári iratokból is kirajzolódó történetet.

Az Atlanticát az Angol–Osztrák Bank alapította, melynek főbb tisztségviselői (Morawitz Károly, dr. Petschek Izidor, Landesberger Gyula) Polnayval jó kapcsolatban álltak, s az Atlantica háború előtti működésében is tevékenyen részt vettek. Az 1920-as évek elejéig bezárólag azonban mindhárman elhaláloztak, aminek az lett az egyik fontos következménye, hogy a bank közép-európai fókusza megszűnt, s át is alakult Anglo-International Bankká. Mivel a közép-európai érdekeltségei sorra veszteséget termeltek, a londoni cégvezetés az 1920-as évek derekán elhatározta „a budapesti, prágai, bécsi, berlini stb. érdekeltségeik felszámolását minden áron és a lehető leggyorsabban. Az Atlantica éppen a legnagyobb válsága idejében semmi támogatást nem kapott, sőt a bank követelte az értékek leggyorsabb likvidálását részben az adósságok kifizetése, részben a Polnay-féle menedzsment megszüntetése céljából. Így a viszonylag jó vállalatokat kisebb, a rosszabbakat nagyobb veszteséggel értékesítették, a nagy befektetéssel felépített posztógyár gépeit eladták a konkurens gyáraknak. [...] Polnay mindenfelé érdeklődött, hogy idegen tőkét szerezzen; Amerikában hosszasan tárgyalt, de ígéreteken kívül semmi pozitívumot nem tudott elérni. A bank kifizette az alkalmazottakat, majd 1930. augusztus 31-én az utolsó dolgozókat is elbocsátotta.”¹⁰⁶

Összegezve az eddig leírtakat, az 1930-as évek elejére az Atlantica cégcsoport lényegében csődben volt, minden jövedelmező üzletét elvesztette, a többségi tulajdonos, az egykori Angol–Osztrák Bank eladott mindent, amit lehetett és Polnayt is lemondatta az 1920-a évek végén. Egyetlen lépés volt már csak hátra

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ MMKM Kt. 680. i. m. 9.

az Atlantica Trust felszámolásához: a magyar állammal szembeni követelések behajtása és ebből a részvényesek kifizetése. Időközben a napi működés biztosítására 1928-ban az Atlantica Polnay tudtával vagy tudta nélkül – az iratok nem egyértelműek ebben a tekintetben – lemondott az állammal szembeni 29,3 millió pengő követeléséről azért, hogy 3 millió pengő hitelt kapjon a Kincstártól.¹⁰⁷

A kölcsön folyósításáról tudósít a Minisztertanács 1927. október 14-ei ülése is.¹⁰⁸ A jegyzőkönyv tanúsága szerint ismertették a kisajátított Atlantica-hajók ügyét az itt korábban lábjegyzetelt határozatot¹⁰⁹ idézve, majd elismerték, hogy „Az Atlanticát e kisajátítás létalapjában támadta meg s azóta ismételten kéri, hogy a kormány bizonyos kártalanítást állapítson meg a javára, vagy legalább méltányos kölcsön nyújtásával jöjjön a segítségére.”¹¹⁰ Ezt követően azonban a Minisztertanács arra a megállapításra jutott, hogy a társaság kártalanítási igénye alaptalan.¹¹¹ Érvelésük szerint az 1922. évi XVI. törvény 7.§-a „kifejezetten későbbi törvényhozási intézkedéseknek tartotta fenn az ilyen kártalanítási kérdések végleges rendezését, és ez máig sem történt meg.”¹¹² Ugyanakkor a társaság pénzügyi segélyezését is elutasították, ugyancsak az idézett törvényi paragrafusra hivatkozva, mely így szólt: „Felhatalmaztatik a pénzügyminiszter, hogy a [...] kisajátításokkal kapcsolatos kártalanítási kérdések végleges rendezéséig azokat a magyar állampolgárokat, akiknek valamely javuk, joguk, érdekük a békeszerződés [...] rendelkezése alá jut, különös méltánylást érdemlő esetekben az illető miniszterrel (6.§) egyetértve, méltányos segélyben részesíthesse abban az esetben, ha a segélyezett a békeszerződés rendelkezései alapján oly mértékben károsodott, hogy károsodása vagyoni romlását idézné elő és ennek meggátlását a hazai közgazdaság, különösen a hazai termelés fontos érdeke megkívánja.”¹¹³

A Minisztertanács tehát úgy látta, hogy az Atlantica rendszeres segélyezése nem indokolt. Ugyanakkor egy egyszeri kölcsön folyósításától nem zárkózott el.¹¹⁴ Hozzátette az előterjesztő miniszter, hogy azért sem látja megalapozottnak a követelést, mert korábban egy nagyon hasonló helyzetben a Kúria is így döntött. A nevezett ügy a Magyar Keleti Tengerhajózási Rt. egykori flottájának kérdése volt. A cég ugyanezen jóvátételből fakadó kisajátítás miatt 9 hajóját veszítette el

¹⁰⁷ BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907-1944). 1010 d.

¹⁰⁸ HU-MNL-OL-K27-1927.10.14. Miniszterelnökségi levéltár, Minisztertanács jegyzőkönyvek (1867-1944) online elérhetősége: <https://tinyurl.com/45srx22k>. (a továbbiakban: HU-MNL-OL-K27-1927.10.14.) 12. napirendi pont.

¹⁰⁹ Lásd a 62. jegyzetet.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ Uo.

¹¹² Uo.

¹¹³ 1922. évi XVI. tc. 7.§.

¹¹⁴ HU-MNL-OL-K27-1927.10.14. 12. napirendi pont.

Jugoszlávia és Olaszország javára, majd a magyar állammal szembeni követelését peres útra terelte, amelyben a magyar bíróságok a vállalattal szemben az állam javára foglaltak állást, mert a kereset „idő előtti” volt, mivel ekkor még nem volt végérvényesen rendezve a magyar állam és a Jóvátételi Bizottság közötti elszámolás.¹¹⁵

A Minisztertanács kilátásba helyezett 3 millió pengő kölcsönt 6 éves futamidőre, évi 6%-os kamatra abban az esetben, ha az Atlantica „lemond mindama követeléseiről, melyeket hajóinak az [...] említett kisajátításából fakadóan [...] a Kincstár ellen támasztani vél”.¹¹⁶ Az Atlantica szorult helyzetére való tekintettel engedett a „zsarolásnak” és lemondott a követeléséről, miután megkapta a hitelt, amit viszont az 1929-es gazdasági válság teljesen elértektelenített, így végül már ezt sem tudta törleszteni az államnak.¹¹⁷

A fizetéseképtelenség miatt a cég haladékot kapott 1928-tól arra, hogy a közgyűléseit összehívja és mérlegeit elkészítse. Ennek ellenére 1934. január 16-án a brit érdekkörök (a korábbi Angol–Osztrák Bank jogutódai)¹¹⁸ kezdeményezésére rendkívüli közgyűlést hívtak össze.¹¹⁹ A britek képviselőjében Marmaduke Lawther őrnagy foglalta össze álláspontjukat a kialakult helyzettel kapcsolatban. A brit okfejtés az események alábbi láncolatának következményeként látta a kialakult helyzetet:

- 1918. november 3-ai fegyverszünet, a szövetségesek az Atlantica-hajókat birtokba vették, elrekvirálták.
- Az 1922. évi XVI. törvénycikk értelmében a magyar kormány kártérítés ellenében a kisajátítandó hajókat kiszolgáltatta a Jóvátételi Bizottságnak.
- A magyar kormány 1923. március 7-ei végzésében az Atlantica felé fennálló kötelezettségét megerősítette, de ki nem fizette, ami miatt az Atlantica pénzügyi válságba került, és 1927-ben elhatározták a felszámolást is.
- Az Atlantica-t a kormány 1928. január 26-án lemondatta a kártérítési követeléséről, cserébe 3 millió pengő hitelt adott éves kamatra.
- A kártérítési követelés ekkor 29 305 846 P tőke és 13 565 408 P kamatterhet, azaz 42,8 millió pengőt jelentett. A hajók értéke az 1919-ben értékesített hasonló hajók értéksszámításán alapult.¹²⁰

¹¹⁵ Vö. BFL VII-2-e. 1726-1915 Magyar Keleti Tengerhajózási Rt. (1897-1955).

¹¹⁶ HU-MNL-OL-K27-1927.10.14. 12. napirendi pont.

¹¹⁷ BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907-1944). 1010 d.

¹¹⁸ Sivewright Bacon & Co. Manchester; John Lion, London; Marmaduke Lawther, London; Edward Dean, London; William Leon, Cardiff; J. S. Frazer, Cardiff.

¹¹⁹ BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907-1944). 1010 d.

¹²⁰ A kártérítési összeget az alábbiak szerint számították ki: a háború kitörésekor hat hajó Fiuméba érkezett, ezeket a K.u.K. Seetransportleitung rekviráta, a hajóból az üzemi költségeket sem fedezte, a háború után 2 338 000 aranykoronával adósa maradt a társaságnak. Az ügyet átvette a Liquidierende Kriegsministerium in Wien és 1921. július 13-án 1 663 000 aranykorona tartozást elismertek, amelyet az Osztrák Köztársaság, a Magyar Királyság és az Olasz Királyság közötti megállapodás alapján

- Magyarországon az 1932. évi VI. törvénycikk értelmében érvénytelen a kényszer hatására történő lemondási nyilatkozat. Illetve közgyűlés nem döntött a lemondásról, tehát az az Atlantica Trust alapszabálya értelmében érvénytelen.¹²¹

Polnay a közgyűlésen mélyrehatóan elemezte a kialakult helyzet okait és az ügyben várható további fejleményeket, melyeket válaszában az alábbiak szerint adott elő:

- Közösén alapította az Atlanticát az Anglo-Austrian Bankkal, melyben az angol részvényesek jelentős szerepet vállaltak.
- A háború után London lett a bank központja, és új emberek kerültek a vezető tisztségekbe. Ezek az évtized végére az összes európai érdekeltségük likvidálását szerették volna és teljesen angollá tenni a bankot.
- 1927-ben a fő hitelező (Anglobank) elveszítette türelmét, mivel folyamatos volt a forgótőke hiány. Az állami kártérítési igényben nem bíztak tovább és követelték az ő lemondását, mert szerintük ez állt útjában a kormánnyal való megállapodásnak.
- „A vállalatot én alapítottam, annak nagy részvényese voltam és vagyok, igen nagy érdekeim fűződtek a vállalathoz és annak fennmaradásához, mindazonáltal, miután a fő hitelezők kívánságának eleget tettem – állásomról lemondottam.” Az Anglobank ezután megkezdte az Atlantica likvidálását. 1927. júliusi lemondása után augusztusban eltávolították a cég összes igazgatóját és tisztviselőjét. Az Atlantica csoport cégeinek vagyónát pedig elkezdték szisztematikusan értékesíteni. A behajozási és kotróüzemet 1927 szeptemberében 750 000 pengőért eladták. A Lanaria Posztógyárat kijátszották az Anglobank prágai partnere, a Wollwaren-industrie A. G. részére. A Hárosi Közraktárak részvényeit azonnal eladták. A Fiumana S. A. N. részvényeit szintén az Atlantica Trust értesítése nélkül eladásra kínálták.

a Magyar Kincstár terhére állapítottak meg. Magyarország ezen megállapodást 1924. október 24-én ratifikálta, de az Atlanticának nem fizetett. Ezen követelés összege 1 929 451 P volt.

A háború után az antant a Fiumében és Spanyol kikötőkben levő 8 hajót 1918. november 3-án rekvirálta. Ezekkel kapcsolatban a Magyar Kincstárral szembeni követelés úgy számított, hogy az 1919 első hónapjaiban a londoni börzén értékesített 42 hasonló korú és méretű tengeri hajó eladási adatait tekintették alapnak. Innen jön 26 817 161 P követelés. Az SS Magyarországon rekvirálás alatt 1920 júniusában tűz ütött ki Velencében, erre az olasz kormány 100 000 dollár kártérítést ígért, mely végül 559 234 pengővel a jóvátételen keresztül a Magyar Kincstár terhe lett.

Ezekből összesen jött össze a 29 305 846 P, mely a magyar törvények szerint 5% kamattal növekedett évente. Ezzel szemben volt 1928-ban 6,9 millió pengő tartozása az Atlanticának a Kincstár felé, amelyhez utóbb hozzájött a 3 millió pengő és annak jövőbeni kamatai. BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907-1944). 1010 d.

¹²¹ BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907-1944). 1010 d.

- Eközben a magyar kormány tudomást szerzett az Atlantica belső konfliktusáról, és 1927. augusztusában a miniszterelnök sürgönyözött Londonba az Anglobankhoz, hogy az ő személye nem akadály a megegyezésnek. Ezt követően ő el is utazott Londonba tárgyalni, de az Anglobank továbbra is úgy látta, hogy személye az Atlantica felszámolásának útjában áll, ezért nem fogadták.
- A társaság fő hitelezői némely igazgatósági tagok révén az ő háta mögött letárgyalták, hogy ha az Atlantica lemond a követeléseiről, megkapja a 3 millió pengős hitelt, amelyből az Anglobank a felszámolással legalább a befektetése egy részét visszaszerezhetne volna. Szerinte ebből lett 1928-ban a kártérítési igényről való lemondás és a folyósított kölcsön, amely 3 millió pengő hamar elfogyott, de a társaságon ez nem segített.

Így jutott el a vállalat 1929-re oda, hogy a követeléseiről lemondott, a kölcsönt felélte, a cégcsoport vállalatait eladta és az ernyőszerűvé átszervezett Atlantica Trust fizetéképtelen volt, miközben a részvényesek követelték az egykori befektetésük kifizetését, és nem voltak hajlandóak a befektetéseik visszaszerzése nélkül a felszámolást kimondani. Polnay Jenő ezért magához ragadta a kezdeményezést és újra kérelmet nyújtott be 1929. április 25-én, ezúttal a pénzügyminiszterhez.¹²²

Polnay jogi érvelése arra fókuszált, hogy bizonyítsa, az 1922. évi XVI. törvénycikk és annak a parlamenti vitájában elfogadott indoklása szerint az Atlantica kártérítési követelése jogszerű, a kifizetés egyetlen akadályát pedig a Kúria azon hasonló ügyekben hozott ítéletei jelentik, melyek szerint „amíg Magyarország jóvátételi kötelezettségének mértéke megállapítva nincsen” az ezzel kapcsolatos kártérítési követelések „idő előtti” keresetek, melyeket érdemben azután lehet elbírálni, hogy a jóvátételi kötelezettség megállapítást nyer.¹²³ Ez egészült ki egy érveléssel, miszerint a kényszer hatása alatt tett lemondási nyilatkozat az Atlantica részéről nem jogérvényes.

Az ügy Polnay érvelése szerint 1931-ben vett fordulatot, hiszen a törvényhozás becikkelyezte az 1930. évi Párizsi egyezményt,¹²⁴ ezzel pedig megszűnt a Kúria „idő előttiként” kezelt kereseteinek jogi akadály, azaz elvi szinten megnyílt az út a hajózási társaságokat, így az Atlantica-ért kisajátítás kárpótlása előtt. Polnay azonban egyelőre „békés úton” kísérelte meg jogainak érvényesítését és

¹²² Uo. Az indítványt a brit és amerikai részvényesek is támogatták augusztus 29-ei jogi szakvéleményük csatolásával, sőt felkeresték a londoni magyar követet is, egy amerikai részvényes pedig Budapestre látogatott, hogy személyesen tárgyaljon a pénzügyminiszterrel, aki azonban nem fogadta.

¹²³ Uo.

¹²⁴ 1931. évi XI. tc. a trianoni szerződésből folyó kötelezettségekre vonatkozó egyezmények becikkelyezéséről.

tartózkodott az ügy bíróságra vitelétől, míg 1933. május 22-én ultimátumot nem intézett a Magyar Kincstárhoz, melyben jelezte, hogy a kártérítési követelésről való lemondás az 1932. évi VI. törvénycikk értelmében kényszer hatása alatt kötött, így érvénytelen, és felvetette a probléma peresítésének lehetőségét is.¹²⁵ Polnay azért adott új lendületet az ügynek, mert a Korányi Frigyes pénzügyminiszterrel folytatott 1932. évi Atlantica levelezésekből kiderült: a miniszter elismerte az Atlantica kártérítési követelésének jogosságát, ám azt a Minisztertanács 1932. március 22-én megtartott ülésén „a mai viszonyok között nem teljesíthető”-nek minősítette.¹²⁶

Arról, hogy végül peres útra terelődött-e az „ügy”, ekkor még nem szólnak a források, de egy Polnay és a Cégbróság közötti, 1938. november 7-ei levelezés tanúsítja, hogy még mindig folyamatban volt, és a rendezésig az Atlantica Trust felszámolni sem tudott.¹²⁷ A Lanária Rt. 1942. november 10-ei közgyűlésének jegyzőkönyve azonban tanúsítja, hogy valamikor mégiscsak jogi útra terelődött az Atlantica kártérítésének ügye, és a bírói ítélet kimondta, hogy az ügyben a Honvédelmi Minisztérium az illetékes. Bíró Elek az Atlantica történetéről szóló visszaemlékezését ezen a ponton így zárja: „Polnay továbbra is szötte fantasztikus terveit, de már nem tudott lábra kapni.”¹²⁸

Valószínű, hogy az Atlantica kártérítési ügye sosem rendeződött. Tiszasülyi Polnay Jenőnek, a vállalat megálmodójának és testvérének, dr. Pollacsek Arthurnak végül dicstelenül kellett távozniuk a cég vezetéséből. Amikor a *Budapesti Közlöny*ben 1944. április 25-én (kedden) elolvasta az aznap hatályba lépett 1540/1944 miniszteri rendeletet a zsidók értelmiségi munkakörben való alkalmazásának és foglalkoztatásának megszüntetéséről, jogkövető állampolgárként értesítette a Cégbíróságot, hogy értelmezése szerint ezzel megszűnt az Atlanticánál betöltött igazgatósági tagsága.¹²⁹

Tiszasülyi Polnay Jenő túlélte a második világháborút, amely alatt többszáz zsidó gyermeket mentett meg.¹³⁰ 90 éves korában, 1963. március 24-én hunyt el. A Kozma utcai zsidó temetőben található monumentális síremlékén ma is látható a nemesi címere, melyet még Ferenc Józseftől kapott 1911-ben.

¹²⁵ BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907-1944). 1010 d.

¹²⁶ Uo.

¹²⁷ BFL VII-2-e. 11959-1920 Textil és Szőnyeggyár Rt. (1920-1944).

¹²⁸ MMKM Kt. 680. i. m. 9.

¹²⁹ BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907-1944). 1010 d. A cégbíróság az első bejelentésre visszaírt Polnaynak, nem értvén, miért kéri a cégjegyzésének törlést, így Polnay azt hivatkozással a fenti rendeletre egy 1944. július 1-én kelt levelében kifejtette és megerősítette.

¹³⁰ <https://tinyurl.com/2yt58jbs>

Függelék

Az Atlantica Trust kisajátítási jegyzőkönyvének átirata¹³¹

„Magyar Királyi Kereskedelemügyi Miniszter 58383/1923/XII. sz. Az Atlantica Tengerhajózási Részvénytársaságnak Helyben. Annak dacára, hogy a Jóvátételi Bizottság a trianoni békeszerződés értelmében a magyar tengeri kereskedelmi hajók kiszolgáltatását csakhamar követelte, a Magyar Kormány tárgyalásokat kezdett, hogy ezen rendkívüli súlyos kötelezettségének megegyezés útján való átválttatását vagy enyhítését megkísérelje. Dacára annak, hogy a Magyar Kormány a cél elérésére minden lehetőt elkövetett, igyekezete a Jóvátételi Bizottság hajthatatlanságán meghiúsult, és a Jóvátételi Bizottság folyó év február hó 8-án kelt újabb jegyzéke folytán a követelésnek haladéktalan teljesítése el nem kerülhető. A békeszerződés súlyos határozmányai és a rendkívüli viszonyok által teremtett pénzügyi helyzetben a Magyar Kormány – miként azt a tárgyalások folyamán a Jóvátételi Bizottsággal is közölte – ezidőszerint nem rendelkezik kellő eszközökkel, hogy a kiszolgáltatandó hajókat tulajdonosaiktól egyidejű kártalanítás mellett megszerezhesse, ennél fogva a beállott kényszerhelyzetben egyedül azt tehette, hogy a kiszolgáltatandó hajóknak az 1922. évi XVI. tc. alapján való kisajátítását határozza el. A társaság hajóinak illetően kisajátítására vonatkozólag kiadott, az idézett törvénycikken alapuló határozatot a társaságnak mellékelten megküldöm és egyben értesítem, hogy a magyar kormány a társaság hajóinak az ezen kisajátítás útján megszerzett tulajdonjogát egyidejűleg a Jóvátételi Bizottságra ruházza át. A kényszerűségből folyó ezen intézkedést annál nagyobb sajnálattal tettem meg, mivel visszaemlékezem azokra a kiváló szolgálatokra, melyeket a társaság ezen most kisajátított hajóival hazai közgazdaságunk javára teljesített. Budapest, 1923. március 7. Walko s. k.”

„M. Kir. Kereskedelemügyi Miniszter 58383/1923/XII. sz. Az Atlantica Tengerhajózási Részvénytársaságnak Budapest. A Jóvátételi Bizottság a Magyar Kormányhoz e irányban már ismételten intézett előző jegyzékei kapcsán a Párisban folyó évi február hó 8-án 206/O sz. a. kelt újabb jegyzékben a magyar tengeri kereskedelmi hajóknak a trianoni békeszerződés VIII. részéhez tartozó III. függelék 4. szakasza értelmében leendő kiszolgáltatását haladék nélkül követeli. A Magyar Kormány sajnálattal látván, hogy az ezen követelés elengedésének vagy legalább enyhítésének elérésére irányzott minden igyekezete meghiúsult és nem lévén módjában az immár elháríthatatlanná vált követelését más úton és más eszközökkel

¹³¹ BFL VII-2-e. 2042-1915 Atlantica Tengerhajózási Rt. (1907-1944). 1010 d.

teljesíteni, a minisztertanácsban hozott döntésével a kérdéses hajóknak az 1922. évi XII. tc. 6. szakasza alapján leendő kisajátítását határozta el és a további intézkedések megtételével engem bízott meg. Ennélfogva a trianoni békeszerződés fenti idézett rendelkezéseinek végrehajtásaképpen a társaság következő hajóit úgy mint:

Atlantica 4996 J.B.V.Q.;
Gróf Khuen Hédervár 4988 J.G.V.P.;
Kossuth Ferencz 4781 J.L.F.T.;
Szterényi 3669 J.S.F.B.;
Gróf Serényi Béla 3665 J.G.V.R.;
Fiume 3663 J.G.O.F.;
Magyarország 3661 J.M.D.F.;
Honvéd 2216 J.H.K.N.;
Zápor 263 J.W.K.B.

minden felszerelésükkel a Jóvátételi Bizottságnak leendő átadás végett az idézett 1922. évi XVI. tc. 6. szakasza alapján az abban foglalt joghatállyal ezennel kisajátítom. A kisajátítást szenvedő társaság kártalanítása kérdésében az 1922. évi XVI. tc. alapján foganatosított egyéb kisajátításokkal kapcsolatos kártalanítási kérdések rendezése alkalmával fog döntés történni.
Budapest, 1923. március 7-én Walko s. k.”

THE HISTORY OF THE ATLANTICA TRUST (1906–1944)

By Márton Pelles

SUMMARY

The history of the Atlantica Trust and its director-in-chief, Jenő Polnay (Polacsek) is an unduly forgotten episode of Hungarian history. Originally established as Atlantica Sea Navigation Company Limited in 1906, the company was one of the most successful enterprises of Hungarian maritime trade before World War I. During the war the company was reorganised and its business activity expanded. Consequently, it came to include a textile factory, a shipyard, a herb manufacture, a hardware business, a quarry, a gravel factory, a dredging plant, a brickyard etc. Towards the end of the war, the company's ships were requisitioned, and then confiscated by the Hungarian state under pressure from the Reparations Committee. The indemnities that were promised for the ships were never paid by the state. The paper examines the struggles of the Atlantica group for survival, while the absence of state compensations, the grave economic prospects and the collapse of the shareholders' faith had rendered it insolvent by the spring of 1929.

FULDAI ÉVKÖNYV (828–901)

Annales Fuldenses

Ford., bev., jegyz. Veszprémy László

(Corpus Fontium Antiquitatis Hungaricae 1.)

Martin Opitz, Bp. 2022. 190 oldal

Veszprémy László fordítása bilingvis kiadásban, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézete, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoportja és Moravcsik Gyula Intézete által szerkesztett *Corpus Antiquitatis Hungaricae* sorozat első részeként jelent meg. A kötet azon kezdeményezések sorát gazdagítja, melyek a korai magyar történelmet (akár tágabban is) érintő források egészének magyar nyelvű közzétételét szorgalmazzák, és amiben – üdvözlendő módon – több magyar kiadó és intézmény (Attraktor, Magyarságkutató Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat) is élen járt az elmúlt időszakban.

Az *Annales Fuldenses* (továbbiakban: *AF*) a kora középkori Európa és a korai magyar történelem egyik becses forrása. A nagy Karoling évkönyvszerkesztések egyik utolsó példajaként számontartott évkönyv a 714 és 829 közötti események leírása során az *Annales Regni Francorum* (Ed. Georg Heinrich Pertz – Friedrich Kurze. MGH SS. rer. Germ. VI. Hannover 1895., továbbiakban: *ARF*) szövegére támaszkodik, bejegyzései csak ezt követően bírnak önálló forrásértékkel. A főként a keleti frank területek történetére összpontosító szerkesztmény a 901/902. évig tárgyalja az eseményeket, párhuzamosan az inkább a Karoling Európa nyugati féltekéje ügyeivel foglalkozó – és a 882. évig vezetett – *Annales Bertiniani*val (Ed. Georg Waitz. MGH SS. rer. Germ. V. Hannover 1883., a továbbiakban: *AB*). Az *AF* kései, megbízhatónak ítélt adatai a korai magyar kalandozásokról és a honfoglalás előzményeiről, valamint utolsó szakaszának menetéről is tájékoztatnak, így érthető módon már régóta a hazai szakmai diskurzus homlokerébe kerültek. Részletesen olvashatunk ugyanis olyan – korai történelmünkben fontos szerepet játszó – személyekről, mint Svatopluk morva fejedelem, Liutpold bajor őrgróf majd herceg, vagy Arnulf keleti frank király és császár, valamint olyan meghatározó eseményekről, mint a 895–896. évi bolgár–magyar konfliktus, a 899–900. évi itáliai hadjárat és Pannonia meghódítása vagy a morvákkal szembeni csatározások.

A korábban magyar nyelven csupán szemelvényekben ismert *AF*-et 2019-ben Darvas Máttyás is lefordította és azt a kiadó elektronikus formában könnyen elérhetővé is tette (Fuldai évkönyvek. Annales Fuldenses. [A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 5.] Bp. 2019.). Ahogy arra Veszprémy előszavában utal, fordítása már évekkal ezelőtt (az előbbivel párhuzamosan) elkészült. Jelen kiadás azonban részletes bevezetőtanulmányával és a modern szakirodalmat felvonultató jegyzetapparátusával kiegészíti (és emiatt kétségtelenül felül is múlja) a Darvas-féle kiadást.

A bevezető tanulmány külön érdeme, hogy tisztázza a forrás kézirati hagyományát. Az első, Friedrich Kurze által publikált kritikai kiadás szemléletétől – mely az évkönyv szerkesztési fázisait konkrét személyekhez (Einhardhoz, a fuldai szerzeteshez, Rudolfhoz és annak tanítványához, Meginharthoz) kötötte – Veszprémy szerint „végleg elbúcsúzhatunk” (23.). Franz Staab kutatásai alapján csupán „mainzi” és „bajor” redakciókat különíthetünk el, melyeknek szövegváltozatait a megfelelő helyeken hozza is a fordítás (106. és 115-től). A szakmai bevezető részletesen kitér az évkönyv forrásaira is. Ismerteti például az *AF* más frank évkönyvekhez való viszonyát, és képet ad a korabeli frank kolostorokban fellelhető forrásanyagról (levelekről, köriratokról, szóbeli értesülésekről). Az évkönyv merít továbbá a klasszikus és késő antik auctorok (Vergilius, Tacitus, Prudentius stb.) műveiből is; e szövegösszefüggések közül Veszprémy több olyat is sikeresen azonosított, melyek a nemzetközi kutatás figyelmét is elkerülték (31–34.). Steffen Patzold kutatásaira alapozva a tanulmány

kiter az évkönyv 880-as és 890-es éveinek lehetséges szerzőire, valamint a 884. évet érintő (későbbi) interpolációkra is (30–31.).

Az évkönyv korábbi kiadói eltérő kezdődátumokkal adták közre a forrást, attól függően, hogy mennyire ítélték fontosnak az *AF* más, frank évkönyvekkel összefüggő korai bejegyzéseinek közlését. Míg a 2019-es magyar kiadás a 714. évtől indul, addig Veszprémy a 828. évi bejegyzést tartotta indokolt kezdőpontnak, mert az *AF* ekkortól már szövetszerűen eltér az *ARF*-étől. Az új kiadás záródátumaként a fordító az *AF* Reichenauai Hermann krónikájában fennmaradt 902. évi töredékét szerepelteti.

Magában a fordításban többnyire stilisztikai különbségek érzékelhetők a korábbi szemelvényekben megjelent részletekhez és Darvaséhoz képest. Néhány ponton azonban lényegi eltérés is tapasztalható. Például Veszprémy – teljesen indokoltan – a *dux* kifejezést, különféle jelentéstartalma miatt legtöbbször meghagyja latin formájában. A többi példából fakadó értelmezésbeli különbségeket a bevezető tanulmány történeti kontextusban is tárgyalja (25–30.). Formosus pápa 896. évi „tetemre hívása” kapcsán nyilvánvalóvá válik, hogy a posztumusz megvádolt és elítélt pápa „perén” a jelenlévő ügyvéd nem a főpapi zsinatot, hanem Formosust képviselte. A kora középkori hadtörténetírás egy kulcskérdését világítja meg a következő eset. Az évkönyvben a 891. évnél közölt hadi események kapcsán jegyzi meg, hogy a frankok elszóztak a *pedemptim*, azaz „gyalogosan” avagy „lépéssről lépésre” való harctól. A fordítás térje, hogy a frankok harcászataiban a lovas vagy a gyalogos harcmodor dominált-e, és míg e konkrét esetben Veszprémy elfogadja a „lépéssről lépésre” haladó gyalogos előrenyomulásra utaló változatot, példákon keresztül felhívja a figyelmet a frank lovasság elidegeníthetetlen szerepére is. A korai magyar történelmet érintő 900., 901. és 902. évi passzusok fordítása kapcsán Veszprémy markáns álláspontra helyezkedik. Bácsatyai Dániellel ért egyet például azokban a kérdésekben, hogy a 900. évi hadjáratról Pannonia dűlásával hazatérő honfoglalók ekkor vették birtokba a területet – nem pedig visszatértek oda, ahogy azt más értelmezések sejtetik –, illetve hogy az azt követő évben nem „a karantánok országának déli területeit” dúlták, hanem a „morvák országának déli részét, Karintiát”. A két kutató abban is egyetért, hogy Ennsburg, mielőtt 900-ban hirtelen városfallal megerősítették, erődítmény település volt, végezetül pedig, hogy a 902. évben a magyarok vereséget szenvedtek a morvaktól. A keleti helynevek azonosítása kapcsán a kiadás bevezetője ugyan sem Omuntesberg, sem Dowina esetében nem jut megnyugtató következtetésre, azonban a felvontatott szakirodalmak közelebb vihetik az olvasót a lehetséges megoldásokhoz.

A forráskiadás egyértelmű célja, hogy a korábbi gyakorlattal szemben ne csupán a kiragadott részek, hanem a mű teljességének történeti vizsgálatára ösztönözzön, és ehhez – kiterjedt jegyzetapparátusával – megfelelő kontextust nyújtson. Ehhez igen hasznosak a kronológiai, genealógiai táblázatok és a mellékelt térkép. Az albumszerű kötet végén a forrás legteljesebb, bécsi kéziratának (ÖNB Cod. 451) *facsimiléje* is szerepel, bár ezt szabad szemmel igen nehéz olvasni. A jegyzetapparátus impozáns mennyiségű (11 oldalnyi bibliográfiába sűrített), zömében német és angol nyelvű szakirodalomból építkezik. A nemzetközi vonatkozású részek jegyzeteinek összeállításánál Veszprémy elsősorban a korai középkor és frank történelem szaktekintélyeire, Timothy Reutersre és Janet Nelsonra támaszkodott. Egy ilyen sokrétű tematikájú forrásnál természetesen semmilyen közreadástól nem várható el, hogy ugyanolyan mélységű ismeretanyagot vonulasson fel minden résztémakör esetében. Néhány apróbb hiányosságot – melyek az *AF* adatainak értelmezését és jelen szövegkiadást is érintik – saját érdeklődésem okán ragadtam ki, és ezek elsősorban azt hivatottak hangsúlyozni, hogy a forrás egészének értelmezése nem választható el attól a szövegkorpusztól, amiben gyökerezik, vagyis a kapcsolódó frank évkönyvek adataitól.

Így például az évkönyv a 850. év alatt tudósít egy bizonyos Godfrid normann vezérről, aki csapatával a Szajján felhajózva II. (Kopasz) Károly nyugati frank uralkodó királyságát fosztogatta. Veszprémy az említett Godfridot tévesen Ivar fiának tartja („Guthfrith Ivarsson”), aki Kemenerland földjét nyeri el és Frisia *dux*a lesz, halálának dátumaként pedig a 885. évet jelöli

meg (51.). A Godfrid név a korszakban különösen gyakori volt a dán királyi nemzetségből származók körében. Félreértéshez itt az vezet, hogy később egy másik Godfrid is szerepel az évkönyv lapjain, a 882. és a 883. évnél, amikor a korábban Frisiát birtokló Rorik földjeit III. (Kövér) Károly frank uralkodó valóban neki juttatta (106–108.). Az említett Godfridot összeesküvés vádjával 885-ben ki is végezték. A 850. évnél felbukkanó Godfrid már csak kronológiai alapon is nehezen hozható kapcsolatba a 885. évben elhunyt névrokonával. Az *AB* párhuzamos szöveghelye azonban kétségtelenné teszi, hogy itt Godfrid Haraldssonról (*Herioldi Dani filius*) van szó, aki még I. (Jámbor) Lajos császársága idején tért keresztény hitre Mainzban (*AB* 42.). Az *ARF* szövegéből azt is tudjuk, hogy erre 826-ban került sor (*ARF* 169–170.). Godfrid Haraldssonról a 855. évben hallunk utoljára, Frisia – feltehetően átmeneti – uraként (*AB* 46.).

Hasonló esettel állunk szemben a Harald név felbukkanásakor az *AF* 852. évi bejegyzésénél (53.). A forrás a 850. évnél már tárgyalta egy hasonló nevű személy (Rorik fivére) halálát (50.). A 852. évnél talán Godfrid apjáról lehet szó, akiről az *ARF* a 814–828. évek között folyamatosan tudósít (*ARF* 141–175.), az *AF* azonban csak itt emlékszik meg róla, mint aki „számos éven át megbecsülésben élt a frankok között”, mielőtt az adott évben megölelték (53.). Jelen forráskiadás a két Harald esetére nem hívja fel a figyelmet, és ez félreértésekhez vezethet, csakúgy mint a 873. évben felbukkanó Halfdan azonosítása, akit Veszprémy (valószínűleg helyesen, bár indoklás nélkül) Halfdan Ragnarssonal vél egy személynek. Az említett Halfdan dán királyként, de northumbriai uralkodásának évszámával (876–877) szerepel a személynévmutatóban, ahol az eddig említett apróbb pontatlanságok is megismétlődnek (152–153.). A 858. év híradásánál Kopasz Károly csapatai *super Ligurum fluvium*, Veszprémy fordításában „a Loire folyónál” harcoltak a normannok ellen (60.). A vonatkozó jegyzet jelzi, hogy itt Oissel szigetének ostromáról van szó, amely azonban nem a Loire-on található (ahogy az a jegyzetben szerepel), hanem a Szajján. Ez az *AB* jóval részletesebb híradásából egyértelműen kiderül (*AB* 50.). A szöveg tehát ez esetben kivételesen szó szerint – „a Loire fölött”, talán „a Loire-on túl” – fordítandó. (Az *AF* láthatóan nem ismeri a csata pontos helyszínét, mert Oissel-t sem említi, így könnyen lehet az is, hogy az évkönyv írója eltévesztette a folyónevet.)

Az *AF* adatainak hitele több helyen is megkérdőjelezhető, amit a kiadás a vonatkozó részeken nem tüntet fel. A fentebb említett, Szajján végrehajtott támadásra például más évkönyvek egybehangzó véleménye szerint a 852–853. években került sor (*AB* 42–43.; Fragmentum Chronici Fontanellensis. Ed. Georg Heinrich Pertz. MGH SS rer. Germ. II. Hannover 1829. 304.), azt az *AF* tévesen élkelte be a 850. év eseményei közé. Az évkönyv mainzi redakciója (a második) Godfrid esküvőjét más összecsengő kútfőkkel ellentétben 882 helyett 883-ra teszi (Vö. *AB* 153.; Annales Vedastini. Ed. Georg Heinrich Pertz. MGH SS rer. Germ. II. Hannover 1829. 199.), míg a bajor redakció teljesen összekeveri őt egy másik normannal, Sigfriddel, majd ezt tetézve mindkettőjük halálát a Dyle folyó mentén 891-ben lezajlott csatához köti (117. és 130.). Bár ezek nem érintik közvetlenül a magyarokra vonatkozó kései híradásokat, véleményem szerint az évkönyv általános forrásértékéhez figyelembe veendő adalékokról van szó. Azt legalábbis mindenképpen nyilvánvalóvá teszik, hogy az *AF*-et csakis a vele összefüggő szöveghagyományok és források tükrében érdemes használni.

E néhány példa ellenére Veszprémy a legtöbb esetben hivatkozik a korabeli évkönyvek kapcsolódó adataira és mindent megtesz, hogy eligazítsa az olvasót a különböző Lajosok és Károlyok útvesztőjében, a frank egyháztörténet, a morva–frank határvillongások vagy a korai magyar történelem vitás kérdéseiben. Maga a forrás fontossága, valamint e kísérőszövegek és az alapos bevezetőtanulmány okán a kötet minden bizonnyal hamar bekerül majd a hazai szakmai vérkeringésbe. Az elmondottak fényében csak remélhetjük, hogy a mostanéhoz hasonló remek fordítások más források esetében is megszületnek majd.

Katona Csete

Ivana Komatina

KRAL' STEFAN UROS I VELIKI I N'EGOV VEK

(Posebna izdanja 76.)

Istorijski Institut, Beograd 2021. 403 oldal

Ivana Komatina a szerb medievisták fiatal nemzedékének képviselője, a Belgrádi Történettudományi Intézet munkatársa. 2010 óta publikál, a szóban forgó kötet a második monográfiája. A szerző a témaválasztását azzal indokolja, hogy I. Stefan Uros király (1242/1243–1276) bár nem az első volt a szerb koronás fők sorában, de az egyetlen, aki az utókortól kiérdemelte a „Nagy” jelzőt, amely a II. Danilo érsek (1324–1337) idején keletkezett fejedelmi életrajz (žitie) szövegében olvasható.

A kötet – címe magyarul I. (Nagy) Stefan Uros király és kora – a felhasznált forrásokat bemutató *Bevezetéssel* (7–11.) kezdődik, majd tíz nagyobb, számozás nélküli fejezetre tagolódik. A főbb eredményeket angol nyelvű rezümé (321–336.) foglalja össze; bibliográfia (337–376.), valamint személy- és földrajzi névmutató (379–401.) zárja a kötetet. A további tájékozódást az említett uralkodók, pápák, érsekek és pátriárkák listája (313–320.), valamint három színes térkép (53., 110., 182.) és tíz színes illusztráció segíti. A szerb olvasók valószínűleg kevésbé hiányolják, de szükséges lett volna egy összefoglaló genealógiai táblázat elhelyezése is a munkában, nem csak a genealógiai elemzések melletti részleges családfáké (71., 123., 127., 130.).

A kezdő három fejezet I. Stefan Uros uralkodásának előzményeit tekinti át. Az első a szerbek lakta vidéket mutatja be a Bizánci Császárságtól való függetlenedéstől az első királykoronázásig terjedő időszakban (15–30.). A császársággal való konfrontációk sorában kiemelt helyet kap a fordulatot jelentő esemény, Konstantinápoly 1204. évi elfoglalása, valamint az „Elsőként Megkoronázott” (Prvovenčani) Stefan Nemanjić (1196–1223) és az ortodox szerb egyház önállóságát megeremtő Szent Száva (1218/1219–1233) érsek pályafutása. A szerző Prvovenčani Stefan halálának éveként a korábban ismert 1227 helyett 1223-at fogadja el; az utóbbi dátum mellett Đorđe Bubalo sorakoztatott fel érveket az uralkodó megkoronázásának 800. évfordulójára rendezett konferencián, illetve a rendezvény nyomán született kötetben (Stefan Prvovenčani i n'egovo doba. Ured. Ivana Komatina. Beograd 2020. 99–118.). A második fejezet az első szerb király házasságait és utódait mutatja be (33–47.). Tisztázza a három házasság körülményeit, lehetséges kronológiáját, egyedül a gyermektelen második feleség neve és származása marad homályban. Az első király mindhárom fia trónra került: az első házasságból származó Radoszlav 1223–1233/1234 és Vladiszlav 1233/34–1242/1243, illetve a harmadik feleségtől született Uros 1242/1243–1276. Az első kettő uralkodását tárgyalja a harmadik fejezet (51–72.). Rövid fejezet foglalkozik Uros király nevével (*Stefan Uros – nomen est omen* címmel, 75–86.). Az Uros személynév – állítja Ivana Komatina – kétségkívül a magyar úr szóból származik (úr + -os toldalék). Ennek analógiájára értelmezi a Belos nevet is (Bel-os), amelynek előtagjaként lehetségesnek tartja a magyar Béla személynévet vagy a szláv *bely* ('világos') jelzőt (76–77.). Nem kevésbé izgalmas a Stefan személynév, amelyet a Nemanjidák minden tagja viselt. A névadás kettősségét a szerző a keresztény és dinasztikus kettős névadással magyarázza. Mindez „Elsőként Megkoronázott” esetében valóban köthető lenne a *stephanos* eredeti jelentéséhez ('megkoronázott'), de az 1166-tól uralkodó nagyzsúpán esetében nem. Kár, hogy a szerző nem vizsgálja azt a lehetőséget, hogy a Stefan név esetleg magyar hatásként is megjelenhetett.

Az *I. (Nagy) Stefan Uros király hatalomra kerülése* című fejezetben (89–112.) a szerző Szerbia és szomszédai 1240 körüli helyzetét mutatja be, különös tekintettel a tatárjárás eseményeire. A 14. század elején keletkezett szerb forrás szerint (Zbornik srednovekovnih cirilicskih povela i pisama Srbije, Boszne i Dubrovnika [1186–1321]. I. prip. V. Mosin – Sz. Čirković –

D. Szindik. Beograd 2011.) Uros a 6751. évben (1242. szeptember 1.–1243. augusztus 31.) lett király, az 1243 augusztusában kelt raguzai oklevélben már királyként szerepel. A tatárjárás eseményeit nem részletezi Ivana Komatina, de fontos következményének tartja az Erdélyből menekülő szászok szerbiai megtelepedését, akik a bányászat fellendülésében és a pénzverésben fontos szerephez jutottak.

A hatodik (115–211.) és a hetedik (213–279.) fejezet alkotja a monográfia gerincét: itt tárgyalja a szerző Uros király uralkodását. Az előadás fő rendezőelve a kronológia, amelyben a Bizánci Császárság 1261. évi restaurációja jelenti a korszakhatárt. Ez a felosztás annyiban indokolt, hogy uralkodása első felében I. Uros küzdelme a Balkánon nemcsak a görög utódállamokkal, a cári címet viselő bolgár Aszenida uralkodókkal folyt, hanem megpróbálta elérni a szerb területek egyesítését is; a Bizánci Császárság restaurációja után azonban az erőviszonyok megváltoztak a Balkánon. I. Uros uralkodásának évtizedeiben mindvégig számolni kellett a Magyar Királyság expanziójával, a római és görög egyház egyidejű jelenlétéből adódó konfliktusokkal. Ugyanakkor a monográfia törzsfjezetei nemcsak kronologikus, hanem tematikus alfejezeteket is tartalmaznak, így az események leírása gyakran megismétlődik. Külön alfejezet foglalja össze Urosnak a dinasztia belüli támogatóit és ellenfeleit. Sajnos keveset lehet tudni róluk az eseményekben játszott szerepükön túl. A szerző osztja a szerb történetírásban a Danilo érsek (1324–1337) idején keletkezett uralkodói életrajzok nyomán elterjedt vélekedést, mely szerint I. Stefan Uros királynak francia felesége lett volna (115–138.). A szerző megállapítása szerint Jelena királyné a Latin Császárságot viselő francia eredetű Courtenay családból származott, és távoli rokona volt a szicíliai és nápolyi Anjou ágaknak. Erre utal I. Károly (1266–1285) oklevele, amelyben *consanguinea nostra carissimán*ak nevezte Jelenát. (A rokonsági kapcsolatokról bővebben lásd *Bácsatyai Dániel: A 13. századi francia–magyar kapcsolatok néhány kérdése. Századok* 151. [2017] 246–264.)

A Magyar Királysággal Macsó térségében többször alakult ki konfliktus. Macsó a monográfia több fejezetében is előkerül (45., 136., 169., 219–220., 287.). Egy alkalommal a szerző Macsó területét a „Száván túli Szerémség”-ként (*ulterior Sirmia*) említi, a területnek nevet adó központ azonban nem kerül szóba, a vidék státuszát pedig a szerb *vojevodstvo* (= 'vajdaság') szóval jelöli, ez az elnevezés azonban a Magyar Királyságban Macsóval kapcsolatban nem volt használatos. 1272 után Macsó területén több bánóság alakult ki, ezek egyike örökölte a Macsó nevet. Nem lehet egyetérteni azzal a Đura Hardi véleményén alapuló állítással sem, hogy 1250-ig II. András testvérének, Margitnak az utódai álltak Macsó élén, hiszen csak a tatárjárás előtti időszakra áll rendelkezésünkre adat erre vonatkozóan. (*Zsoldos Attila: Magyarország világi archontológiája, 1000–1301. Bp. 2011. 50., 207.*) IV. Béla veje, Rosztyiszlav már 1247 körül Macsó ura volt. Ugyancsak tévedés, hogy Rosztyiszlav halála után a felesége, Anna hercegnő a fiaival együtt gyakorolta volna a terület feletti hatalmat. Legnagyobb terjedelemben az 1250–1260-as évek magyar–szerb kapcsolatait tárgyalja a szerző, az alfejezet *A magyar király rabja és „vazallusa”* címet viseli (215–230.). Részletesen ismerteti IV. Béla és fia, István herceg viszonyát, István ifjabb királyi címét és apjával szembeni követeléseit. Ivana Komatina úgy véli, hogy a magyar helyzet szolgáltatót mintát az ifjabb király cím szerbiai megjelenésére, amit Dragutin szintén felhasznált az apjával való konfliktusában. Az alfejezet címében a *vazallus* szó idézőjelbe tétele kifejezi a szerző véleményét, a rab pedig Uros fogságára utal, hiszen Macsóra támadva vereséget szenvedett és IV. Béla fogságába került. A szerb–magyar konfliktus Dragutin és István herceg Katalin nevű leányának házasságával rendeződött. A házasságkötés idejét Komatina 1270-re teszi, nem utal Zsoldos Attila véleményére, aki 1269-re keltezi az eseményt (*Zsoldos Attila: Családi ügy. Bp. 2007. 142.*). Az Uros és fia közti viszony elmérgesedett: 1276-ban Dragutin magyar segítséggel lemondásra kényszerítette apját és elfoglalta a trónt. Ez a helyzet egy alcím-ben az *előzetés* minősítést kapta a szerzőtől.

Az Uros király uralkodását bemutató törzsfjezeteket három rövidebb *excursus* követi. Az első az Uros-kori Szerbiának az özvegy királyné és fiai, Dragutin és Milutin közötti felosztását tárgyalja. A következő az Uros király uralkodása idején keletkezett forrásokat veszi sorra, amelyek száma meglepően kevés: három oklevél, melyek közül az egyik hitelessége megkérdőjelezhető; két pecsét; egy Urosnak (is) tulajdonítható – de lehet, hogy későbbi – érme; valamint a Sopočani monostor freskói. A szerző a fejezet címéül az Uros király által használt titulust választotta: „az egész szerb föld és a tengermellék királya” (*kral' sve Srpske zemlje i Pomorske*). Ivana Komatina végül felteszi a kérdést: érdemes-e Uros a „nagy” melléknévre. A válasz pozitív: területgyesítő politikájával, diplomáciai tevékenységével és hosszú (33 év) uralkodásával rászolgált erre a jelzőre.

Szerbia és a szomszédos Magyar Királyság sokféle módon kapcsolódott egymáshoz, a kutatási eredmények lassan válnak ismertté egyik vagy másik ország szakmai köreibben. Ivana Komatina a magyar szakirodalomból Bárány Attila, Engel Pál, Gál Judit és Zsoldos Attila egy-egy munkáját használta fel, az utóbbi két szerzőt magyar nyelven. A forráskiadványokat ismeri, de az archontológiákat, a forráskritikai irodalmat, a Szerbia középkori történetéről magyarul megjelent, nem túl nagyszámú munkát nem (például *Szeberényi Gábor: A Balkán. In: Kelet-Európa és a Balkán 1000–1800. Szerk. Sashalmi Endre. Pécs 2007. 279–330.*). Ennek nyilván nyelvi oka lehet, de érdekes, hogy Ivana Komatina a saját szerkesztésű kötet (Stefan Prvovenčani i n'egovo doba. Beograd 2020.) magyar szerzőktől származó angol nyelvű tanulmányait sem hasznosította. Az egyházi szláv források esetében példásan alkalmazza a forráskritika módszerét, a bizánci forrásoknak a legújabb kiadásait használja. Fontos lenne, hogy a kötet angol nyelven hozzáférhető legyen. A magyar medievisztikában kívánatos a 14. századtól szaporodó egyházi szláv nyelv szerb változatában íródott elbeszélő források ismerete, annak a munkának folytatása, amelyet tanulmánya függelékében (*Századok* 147. [2013] 494–499.) Gál Judit elkezdett.

Font Márta

ÉDES IMRÉM! LELKEM, MÁRIKÓM!

Gróf Mikó Imre és felesége, Rhédey Mária grófnő leveleskönyve

1848–1849-ből

S. a. r. Liphay Endre – Somogyi Gréta

Országos Széchényi Könyvtár – Kovászna Megyei Művelődési Központ – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest–Sepsiszentgyörgy–Kolozsvár 2021. 344 oldal

Az 1848–1849. évi magyar forradalom és szabadságharc egy nemzedék számára jelentett meghatározó élményt, és aligha csoda, hogy sokan igyekeztek megörökíteni az akkor velük történeteket. Az így keletkezett írásos anyag egy része már a nagyközönség számára is elérhetővé vált, de még számos értékes munka lappang a különböző közgyűjteményekben, és gyanítható, hogy magánszemélyeknél is. Liphay Endre, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának munkatársa és Somogyi Gréta, a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztője értő gondozásában megjelent, most bemutatott kötetrel ezek száma nemrégiben csökkent. Noha a levelezés egyes darabjai már korábban megjelentek, így együtt csak most kerültek először nyomtatásba.

A kötet bevezetőjében a szerkesztők előbb a Mikó és a Rhédey család, valamint a két levelíró sorsát, illetve a levelezés létrejöttének körülményeit mutatják be, majd végigkövetik azt az utat, amelyet az iratcsoport bejárt. Nem túlzás azt állítani, hogy e levelek csodával határos

módon maradtak az utókorra, hiszen a viharos történelmi események közepette fél évig a Mikó–Rhédey ház „gazdátlan” volt. Rejtély, hogy ki volt az a személy, aki gondos odafigyeléssel a félárva Mikó-gyerekek nevelése mellett még arra is gondot fordított, hogy a családi iratok épségben fennmaradjanak. Feltételezhető, hogy a legfiatalabb Mikó-leszármazott, Mikó Anna grófnő, amikor Magyarországra házasodott, magával vitte Erdélyből a családi ereklyéket, így kerülhettek ezek a Nógrád megyei Ludányba. A Pejacsevich–Mikó család leszármazottjai a 20. század harmincas éveiben a dunántúli Szépalmásra költöztek; hagyatékuk 1945 után állami tulajdonba került. A leveleskönyv azonban magánkézbe jutott, és csak a 2000-es évek elején került végül az Országos Széchényi Könyvtárba.

Az 1848. január 13. és 1849. január 30. között írt 157 levelet a sajtó alá rendezők szöveghű-ven közölték. Ezek keletkezésekor gróf hídvégi Mikó Imre, noha már ismert személyisége volt az erdélyi magyar társadalomnak, még messze állt attól, hogy „Erdély Széchenyijeként” emlegessék. A nagy múltú, vagyonos családba születő fiút nagyszülei nevelték fel. Az elemi, majd középiskola elvégzése után jogi tanulmányokat folytatott és 1826-tól már a kolozsvári Erdélyi Főkormányzóság alkalmazásában állt. Mérsékelt liberális meggyőződése mellett nem csatlakozott sem a liberális, sem a konzervatív politikai szárnyhoz, így – egyfajta „hídemberként” – bírta mindkét oldal bizalmát. Ugyanakkor a magyar közművelődés ügyét erőteljesen pártolta: előbb a nagygyedyi főiskola gondnoka, majd az erdélyi református egyházkerület főgondnoka lett, az 1841–1843-as erdélyi országgyűlés pedig a kolozsvári Nemzeti Színház igazgatását is rábízta. Tevékenysége és kapcsolatai révén végül V. Ferdinánd 1847. október 12-én az Erdélyi Kincstartóság élére nevezte ki.

Mikó örült e megtiszteltetésnek, ugyanakkor némi borúra adott okot az, hogy Kolozsvárról át kellett költöznie a Kincstartóság székhelyére, Nagyszebenbe, feleségét, valamint gyermekeit hátrahagyva. Ez pedig a levelek tanúsága szerint aligha lehetett kis áldozat. Mikó árvaérett nőként fel, majd első szerelmét és menyasszonyát, Mikes Máriát is elvesztette, így csak aránylag későn, 1840-ben házasodott, és vette feleségül gróf Rhédey Ádám, a korábbi erdélyi kincstartó kisebbik lányát, Máriát, aki az akkori szokásokhoz képest igencsak benne járt már a korban. A tekintélyes családból származó, okos és művelt nő azonban igazi társa lett Mikónak: a „két összehangzó lélek” (298.) boldog családi életet élt; frigyükből négy gyermek (Mária, Ádám, Ferenc és Anna) született. A házaspárnak korábban nem kellett hosszabb időre nélkülöznie egymást, ezért is volt lételemük a napi kapcsolattartás, az egymással való beszélgetés a levelek által.

Mikó 1848. január 13-án érkezett meg új szolgálati helyére. A következő két hónap levelezésében egyfelől a férj írt az átadás-átvétel, majd a hivatali munka körülményeiről, valamint a többi kormányzatszerv katonai és civil vezetőivel való együttműködéséről, a nagyszebeni eseményekről és a társasági életéről. (Éppen ez adja a kötet egyediségét, hiszen egy közhivatalt ellátó, vezető tisztségű méltóság magánemberként nyilatkozik más vezető személyekről, illetve eseményekről.) A feleség is napi rendszerességgel tájékoztatta párját a gyerekek viselt dolgairól, velük élő édesapja egészségi állapotáról, a háztartás és a birtokigazgatás gondjairól, a kolozsvári élet mindennapjairól. A házastársak igyekeztek elfogadni ezt az új élethelyzetet, bár nehezükre esett (nem ritkák a szerelmi vallomás jellegű megnyilatkozások), és az írás mellett időnként kisebb – postán, illetve ismerősök által továbbított – ajándékokkal is meglepték egymást. A levelek nyelvezete egyszerre szeretetteljes és pajtáskodó; árad belőlük a korábban már nem remélt magánéleti boldogságot mégis megtaláló emberpár nyolcadik házassági évben sem szűnő életöröme. A „Tündérkert” levelekből kitetsző nyugalma a későbbi események fényében viszont kifejezetten szürreálisan hat: Mikó feleségéhez írt leveleinek gyakori továbbítója az az Andrei Şaguna görögkeleti román püspök volt, akinek az áldásával jó fél év múlva majd a magyarok felkoncolására indulnak a lándzsás román felkelők.

Mikó már családját átköltöztetését tervezte, ám a történelem közbeszólt: megkezdődött a „népek tavasza”. Ennek itáliai előzményei már a február végi levelekben felsejlettek, ám a „forgósél”

igazán csak Rhédey Mária március 9-én írott (48. számú) levelében jelent meg, amikor a grófnő tájékoztatta párját a párizsi forradalom eseményeiről. A következő két hónapban a házaspár egyszerre próbált eligazodni a gyorsan változó politikai viszonyok között, illetve e kilengések következményeit távoltartani a magánéletüktől. Mikó az általa tudott biztos híreket megosztotta feleségével és annak apjával, mégis eleinte egyfajta „francia nyavalyának” hitte történeteket, amelyeknek nem lesz hatásuk a birodalomra és ezen belül Erdélyre. A bécsi, majd a pesti forradalom után azonban igyekezett továbbra is pozíciójában helytállni, és fenntartani a rendet, közben pedig bátorítani a feleségét is. Rhédey Máriát ekkor kisebbik fia, a születési rendellenességgel világra jött Ferenc tervezett műtétje kötötte le, amely ugyan jól sikerült, de aztán a csecsemő tüdőgyulladást kapott és március 24-én elhunyt. Az ezt követő levelek a gyáson kívül mély vallásoságról tesznek tanúbizonyságot, ahogy a két református hitben nevelkedett szülő egymást vigasztalva felülemelkedett a veszteségen. Az élet azonban nem állt meg: Mikó energiáit a papírpénz elértéktelenedése, az ezüstforintnak a pénzforgalomból való eltűnése, valamint a szászokkal való konfrontáció kötötte le, míg a grófnőt a háztartás gondjai, valamint a gyerekek és édesapja betegeskedése foglalta le. Ennek ellenére tájékoztatták egymást a kolozsvári, illetve szebeni eseményekről, a nemzetőrségek szervezéséről, illetve az országgyűlés tervezett összehívásáról. Ez utóbbi megnyitását mindketten nagyon várták, hiszen így újra találkozhattak.

Mivel az uralkodó kinevezte a Batthyány-kormányt és szentesítette az új törvényeket, Mikót derült égből villámcsapásként érte, hogy április 20-án mégis őt jelölték a bécsi Erdélyi Udvari Kancellária élére. Ezt a megbízatást nem szándékozott elfogadni. A következő két hónap levelezése javarészt ennek az ügynek az elintézését öleli fel. Mikó április végén Kolozsváron keresztül Pestre utazott, ahonnan május 9-én Bécsbe érkezett. Itt hiába kért audienciát a császártól, illetve tárgyalt szinte az összes befolyásos emberrel, kérésére konkrét válaszokat nem kapott. A holtpontról az általa leveleiben igencsak érzékletesen ábrázolt második bécsi forradalom mozdította ki az ügyet, így május 25-én végül megkapta felmentését. Mielőbb haza akart térni családjához, ám az erdélyi fő kormányzó, Teleki József kérésére végül június 5-én ő is tagja volt annak a küldöttségnek, amely az uniótörvényt vitte Innsbruckba az oda menekült Udvarhoz. A törvény aláírása után kisebb körutat téve Bécsbe ment, majd onnan június 21-én indult Erdélybe, Kolozsvárra pedig feltehetőleg június végén érkezett meg. Levelezésük Máriával a nagy távolságok miatt ekkor kissé szakadozott volt, ám minden fontos kérdéssel tájékoztatni tudták egymást. Mikó részletesen beszámolt teendőiről, Rhédey Mária pedig az otthoni történéseket mesélte el, közülük kiemelkedett a kolozsvári országgyűlés május 30-ai ülésnapja, az unió elfogadása Magyarországgal.

Mikót azonban otthon nem a jól megérdemelt pihenés várta, hanem újabb feladatok: a fő kormányzó helyetteseként előbb berekesztette az országgyűlést, majd ezt követően az egyre inkább polgárháborúval fenyegető nemzetiségi feszültségeket törekedett enyhíteni, sikertelenül. 1848. októberében elvállalta az agyagfalvi székely nemzetgyűlés elnöki tisztségét, ahol egyszerre igyekezett erőt demonstrálni, illetve elkerülni a háborút a románokkal, és a szászokkal. Ebből az időszakból a leveleskönyv két, Rhédey Mária által írott levelet tartalmaz, amelyben felesége a kolozsvári eseményekről és a vidék lázadásáról tájékoztatta. A nyílt összecsapást nem sikerült elkerülni, november 17-én pedig Kolozsvár is elesett, s a város kapitulációját a polgármester mellett Mikónak kellett aláírnia. Ő nem követte a visszavonuló magyar csapatokat, hanem elvállalta a gubernátor szerepét, és a trónra lépett I. Ferenc József elé egy memorandumot szándékozott terjeszteni, amelyben kérte, hogy az uralkodó állítsa helyre a békét Erdélyben. Missziójára december 17-én indult el, de Olmützből a császár már nem engedte vissza Erdélybe egészen 1849 októberéig. A kötet két utolsó levele és a függelék két írása már ehhez az időszakhoz tartozik. Ezekben az 1849. januári levelekben Rhédey Mária egyrészt a családjá hogyletéről, valamint édesapja haláláról tájékoztatja Mikót, míg február 15-én már negyedik

gyermekük, Anna megszületésére betegen készülve, egyfajta búcsúlevélben készíti fel férjét esetleges halálára (amely 1849. március 24-én valóban bekövetkezett) és igyekszik erőt önteni szeretett párjába. A kötet zárásaként szolgáló, datálatlan könyörgésben pedig férjéért imádkozik Istenhez.

A számos képmelléklettel díszített (ezek között a Mikó–Rhédey család tagjait ábrázoló festmények összegyűjtve most látnak először napvilágot), hatalmas jegyzetapparátussal és szómagyarázattal, valamint bibliográfiával ellátott, igényes kiadású kötetet névmutató zárja.

Mint minden munkában, előfordulnak ebben is kisebb elírások és tévesztések. Rhédey Mária 1848. május 28-án írott levelét nem Bécsben, hanem Kolozsvárott keltezte (13.). A Rhédey Mária haláláról szóló levél természetesen nem 1848., hanem 1849. március 25-én íródott (19.). Bethlen Olivér nemcsak főhadnagya, hanem őrnagyként a parancsnoka is volt a 11. honvédszázalajnak, a szabadságharcot pedig alezredesként fejezte be (30., illetve 50. jegyzet.). A terjedelmes bibliográfia arról tanúskodik, hogy a sajtó alá rendezőknek igencsak sok munkát kellett átnézniük, hogy a bőséges jegyzetapparátus összeálljon, de talán érdemes lett volna bizonyos műveknek az újabb kiadásaira hivatkozni.

A recenziens a fentiekől függetlenül csak ajánlani tudja ezt a munkát mindenkinek, aki meg akar ismerkedni gróf Mikó Imre és családja 1848-as életével, amely egyszerre mutatja be az erdélyi eseményeket „felülnézetből”, valamint egy nem forradalmi ember látószögéből, egy bensőséges családi kapcsolat tükrében.

Kemény Krisztián

Veszprémy László Bernát

1921

A Horthy-rendszer megszilárdulásának története

Jaffa, Bp. 2021. 278 oldal

A 20. századi Magyarország vitatott kérdései a mai napig témérdek alapanyagot szolgáltatnak a témával foglalkozó kutatók számára, amit az is bizonyít, hogy a fontosabb történeti események százéves évfordulóit kapcsán több kötet is napvilágot láthatott az elmúlt időszakban. E centenárium koncepciójú könyvmegjelenési hullám egyik zászlóshajója a Jaffa Kiadó gondozásában megjelenő *Modern Magyar Történelem* sorozat, amely olyan módon mutatja be a legújabb kutatási eredményeket, hogy azok a laikus érdeklődők számára is érthetőek és élvezhetőek legyenek. Jelen kötet is e szériát gazdagítja, így a világháborút követő események körüli mélyfúrások után a Horthy nevével fémjelzett korszak első, kihívásokkal teli periódusa is újra a figyelem középpontjába kerülhetett.

A trianoni békeszerződés aláírását követő év több sikeresnek elkönnyvelt esemény által írta be magát a nemzeti emlékezetbe: a magyar hadsereg visszafoglalta a baranyai területeket, Sopron és környéke népszavazás útján Magyarország része maradt, illetve kimondták a Habsburg-ház trónfosztását. A recenzált munkából azonban kiderül, hogy eddig kevésbé tárgyalt konfliktusok még így is akadtak – ezek főleg ideológiai síkon kerültek a szerző látóterébe. Veszprémy László Bernátról érdemes megemlíteni, hogy jelenleg doktorjelölt, kutatási területe pedig a politikai eszmetörténet és a zsidóság története. Veszprémy emellett a publicisztikában is aktív szereplő, ezen tapasztalata leginkább stílusában köszön vissza.

A Horthy-rendszer egészét a mából vizsgálva szinte reflexszerűen a konzervatív és nacionalista jelzőkkel kategorizáljuk, noha az ellenforradalmi kurzus nem rendelkezett egységes világgéppel, s ez a fajta többszólomáság a korszak elején jelentős konfliktusokat eredményezett. A szerző érdeklődése olyan problematikus pontokra is kiterjedt (több perspektíva egymás mellé állításával), mint a monarchia felbomlása utáni identitástudat, a királykérdés következtében kialakult felekezeti különbségek, valamint a társadalom aktuális helyzete. Veszprémy e jól körülhatárolt témákat felsorakoztatva vázolja fel az egymással párhuzamosan zajló krízisek történeteit. A bemutatott eseményekben közös, hogy az 1921-es év legfontosabb magyarországi momentumainak tekinthetők, és bár a címadó évszám csak viszonylag szűk kronológiai keretet enged meg, a szerző indokolt esetekben kénytelen átlépni ezen időkorlátot a könnyebb érthetőség kedvéért.

A kötet a bevezetővel és a zárszóval együtt nyolc fejezetből áll. Az egyes részek önálló tanulmányként is megállnák a helyüket, azonban a fiatal történész gondosan ügyelt az egységesség látszatára; a fejezetek lezárása olykor már a következő tematikai egységet hivatott előkészíteni. A mű stílusához kiválóan adja meg a kezdőhangot a frappáns, ám nem minden problémától mentes felütés. A kötetben tárgyalt problémaköröket ugyanis Horthy vidéki látogatásainak egy-egy állomásaként vehetjük szemügyre, így a szerző egyfajta utazásként kalauzolja el az olvasókat az egyes fejezeteken át. Az idézetekkel gazdagon tarkított előszó főként sajtóforrásokra mutató hivatkozásokat tartalmaz. Úgy vélem, ezen sorok elérik céljukat, hiszen felkeltik a nem szakmai közönség érdeklődését is, megismerhetjük belőlük a kutatás során figyelembe vett szempontokat, a szerző szándékát és a keletkezés körülményeit. Ez a tendencia a lényegi részeknél is számottevően jelen van, mely mögött feltételezhetően a korabeli közvélemény „megszólaltatásának” szándéka állhatott. Valójában azonban olykor kontraproduktívan hat ez a módszer.

A közvélemény befolyásolása a korszak sajtójának egyik legfontosabb feladata volt, ezért nehéz megítélni a hírlapok alapján, mennyire találkoztak az egyéni gondolatok a közösségi állásfoglalásokkal. Természetesen a rendszer megszilárdulásában szerepe volt a sajtónak, ezt érzékeltetve felvillantásra kerül megannyi sajtótörténeti adalék, melyek közelebb engedik az érdeklődőkhöz a bemutatni kívánt eseménysorozatokat, valamint hozzájárulnak a görcső alá vett időszak alaposabb megismeréséhez. Akár külön fejezetet is érdemelt volna a téma, hiszen jól látszik, hogy Veszprémy átfogóan ismeri az 1921-es esztendő sajtótermését. Ennek hiányában azonban fragmentáltan és nagy számban találkozhatunk ilyen jellegű idézetekkel. Véleményem szerint a cikkek és publicisztikák kontextusából kiragadott sorok csökkentik a szöveg élvezhetőségét. A források megbízhatóságát bizonyos esetekben a szerző is megkérdőjelezi, és valóban célszerű forráskritikával élni, hiszen a nyilvánosság korabeli jellemzőire kevés egyértelmű utalás történik a munkában. A sajtóban történő megjelenés nem cél, csupán eszköz volt, ezt főleg azok használták ki, akiknek a központi korlátozások nem szűkítették be a mozgásterét. Elismernedő, hogy a politikai paletta szinte teljesen lefedett volt (és 1921 után még tovább széleseedett), azonban a vidéki lapoknál kevés esetben beszélhetünk széles kínálatról. Ezen felül a piaci vállalkozásként működő újságírás nem hagyhatta figyelmen kívül az eladott példányszámok növelésének vagy megtartásának kényszere, amiből fakadóan a szenzációk hajhászása a modern lapok természetes velejárója lett. A cenzúra intézménye magával hozta az öncenzúra életbe lépését is, ezért a megírt gondolatok már csak a valóság egy szeletének tekinthetők, melyek jól illeszkednek a rendszer arculatába.

Mindemellett azonban kiemelendő azoknak a levéltári forrásoknak a felhasználása, melyek eddig nem vagy kevésbé voltak ismeretesek a történettudomány számára. A kötet visszatérő szereplőinek (például Kádár Lehel, Lendvai István) hagyatékán túl külföldi közgyűjtemények iratai is szerves részét képezik a bibliográfiának. Főként a revíziós törekvések első és hosszú időre magányos sikereit áttekintő fejezet tartalmazza a hivatkozásokat az utóbb említett iratokra, ezek nyomán komplexebb módon elemezhetjük az antant, a kisantant és Magyarország viszo-

nyát. E dokumentumoknak köszönhetően állapítható meg, hogy 1921-ben már a magyar érdekek melletti kiállás sem ment ritkaságszámba, sőt ekkora már prioritást élveztek – legalábbis ami az aktuális határproblémákat illette. Veszprémy kellő alapossggal, a fontosabb résztvevők visszaemlékezéseit alkalmazva részletezi, milyen eszközökkel tudta a magyar külügy érvényesíteni az akaratát, hogyan használta a politika a kettős kommunikációt a területek megtartása érdekében, és egyben rávilágít a rendszer kétszínűnek tűnő sajátosságaira is. Így például a Baranyát megszálló szerb csapatok esetében jogosan követelte a magyar fél annak kiürítését, hiszen arról a trianoni békeszerződés is ily módon rendelkezett, tehát ebben az esetben ragaszkodtak a béke szövegének betartásához. Nyugat-Magyarország esetében ugyanakkor a magyar fél szállt meg területeket, és ezt követően sikerült elérni a már becikkelyezett béke rendelkezésének újratárgyalását, melynek eredményeképpen kerülhetett sor a Sopron környéki népszavazásra, amelynek kétes megítélésű történetét ugyancsak felgöngyölyíti a szerző.

Ahogy azt már említettem, Veszprémy korábbi vizsgálódásai főleg a zsidóság történetére terjedtek ki; ebben a témakörben számos tanulmány, több monográfia és egy forrásközlés köthető nevéhez. Jelen kötetben is érezhető a témában való jártassága, a korszakra jellemző antiszemitizmus pedig jócskán szolgáltatót ehhez a narratívához alapanyagot. A fejezetekből olykor elszórtan, olykor külön szakaszokba tömörítve tárulnak eléink a rendszer megszilárdulása közben zajló zsidóellenes események, természetesen számottevő megválaszolatlan kérdéssel és temérdek példával igazolva, hogy ez a történet sem fekete vagy fehér. Nemcsak az erőszakos cselekedetekre kell e helyen gondolnunk, hiszen az irodalmi alkotásokat, valamint a közbeszédet is átjárta az effajta gyűlölethullám. Az egyéni világnézetek és meggyőződés mellett, melyek az atrocitások alapjait képezhették, a kurzus maga is akképpen definiálta magát kereszténynek, hogy „nem zsidó” (49.). Rendkívül hasznosnak tartom, hogy a nemzeti emlékezet szerves részét képező eseményekről az alapos elemzésnek köszönhetően árnyaltabb képet kaphatunk, ugyanakkor az is világossá válik, hogy a legfontosabb megoldandó feladatnak a rendszer hajnalán nem a zsidókérdés számított. A politikai erőszak legnagyobb áldozatainak mégis ez a csoport tekinthető, annak ellenére, hogy az országban polgárháborús hangulat kezdett uralkodni egy másik vitás kérdés, a királykérdés mentén.

A királykérdés jelentette az igazi veszélyt Horthy és rendszere számára, ezért is tett meg mindent a kormányzó hatalma megtartásának érdekében. Veszprémy párhuzamosan jellemzi IV. Károlyt és Horthy Miklóst, akik mégsem egyenrangú felekként tűnnek fel e belpolitikai válságot bemutató fejezet hasábjain. Az alkalmanként tettelegességig is elfajult közjogi viták bemutatása során a szerző arra jut, hogy Horthy ekkor jó politikai érzéssel és (ismét) kettős játékot játszva tartotta meg a hatalmát. A külső fenyegetés narratívája is a kormányoldal kérésére született meg, jóllehet Veszprémy több releváns forrás segítségével támasztja alá, hogy sem a nagyhatalmak, sem a szomszédos államok nem utasították el teljes egészében a Habsburg-restaurációt. A manipuláció másik narratívája szerint a királynak nem volt felelőssége a történetekben, vagyis a legitimistákat nevezték meg bűnösöknek, akiket összemossa a zsidósággal szintén elért a már említett gyűlölethullám.

Bár a fejezetekben érintett témakörökről már korábban is születtek tanulmányok, amelyeket Veszprémy fel is használt, mégis újító erővel hat ez a fajta összefoglaló jellegű mű. Tényleges összefoglalást vagy végkövetkeztetést azonban nem kapunk a lezáró fejezetben, be kell érünk a fontosabb megállapítások elismertésével. Pedig akad még közös pont a tárgyévén kívül is, amelyre érdemes lenne felhívni az olvasók figyelmét. Akár sajtóvitákról olvastunk, akár a királykérdésről, az összes fejezetben meghatározó elem az általános érvényű erőszak. Nem kimondott szándékkal ugyan, de a szerző tulajdonképpen a kortársak többsége által rég vágyott konszolidációhoz vezető utat kereste. Ám eközben olyan sorsfordító eseményeket talált, amelyek szinte bármelyik pillanatban magukkal hozhatták volna, hogy a Horthy-rendszer

is csak egy legyen a gyorsan váltakozó berendezkedések közül. E rendszer sokat tett fennmaradása érdekében, és a könyv által meggyőződhetünk arról is, hogy ezen folyamat kulcséve 1921 volt. Azonban a megszilárdulás folyamatai nem álltak le a vizsgált intervallumot követően sem, 1922-ben e cél érdekében jött létre az Egységes Párt, korlátozták a demokratikus alapelemeket és tovább csökkentették a szélsőséges csoportok mozgásterét.

Szőke Richárd Rajmond

Nagy András
HALÁLOS EGYÜTTÉRZÉS
 A „magyar ügy” és az ENSZ, 1956–1963
 Kossuth, Bp. 2020. 560 oldal

Nagy András könyvének tárgya a magyar történelem globálisan legismertebb eseménye, az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc, pontosabban az ennek leverése nyomán az ENSZ Biztonsági Tanácsában, majd a Közgyűlésében tárgyalt magyar ügy. A témának súlya ad, hogy egy kis nép ritkán tud ennyire a nemzetközi érdeklődés és a világpolitika fókuszába kerülni, mint az 1956-ban és az azt követő években történt.

A szerző sajátos morális alapállása az ENSZ Chartát tekinti kiindulópontnak. A kötet az ebben lefektetett nemes elvekkel szembeníti a világszervezetet. Nagy András műve egyszerre alapos szaktudományos mű, briliánsan dokumentált vitáit, drámai történelmi krónika, valamint az események lehetőségig pontos rekonstrukciója. A magyar ügy ENSZ-beli kivizsgálásának egyik kulcsembere, az ENSZ-alkalmazott Povl Bang-Jensen erkölcsi alapállása és az igazáért folytatott drámai harca sűrítve jeleníti meg a könyvben megfogalmazott dilemmákat. A szerző által a magyar ügy ENSZ-beli kezelése kapcsán felvetett ellentmondások, gyanítható visszaélések és megalkuvások a dán ENSZ-diplomata sorsának bemutatása révén sűrűsödnek átélhető vészdrámává.

Nagy András azt vizsgálja, hogy az Alapokmányában oly magasztos célokat megfogalmazó ENSZ intézményrendszere, különösen a fő szervek közé tartozó Közgyűlés és a Titkárság, hogyan viszonyult a szovjetek által levert 1956-os magyar forradalomhoz és az azt követő véres „konszolidációhoz”. A szerző a fennen hirdetett magasztos elvek megvalósítását kéri számon a világszervezeten. Vizsgálata eredményét tragikusnak látja. Fontosnak tartja ugyanakkor, hogy a fenti ellentmondás áldozatainak, az ENSZ idealisztikus elveit képviselő hősöknek – legalább haláluk után – igazságot szolgáltatasson. E kérdést amiatt is súlypontozza, mert 1956-ban a magyar lakosság széles köreiben élt „az illúzió” az ENSZ lehetséges pozitív szerepéről Magyarország vonatkozásában. Nagy András a végén arra a művében többször megelégetett következtetésre jut, hogy a világszervezet a magyar ügyvel kapcsolatos eljárása során nem felelt meg az alaplokumentumaiban megfogalmazott értékrendnek és az ebből fakadó elvárásoknak. Gondosan felépített és az ok-okozati összefüggéseket adatokkal alátámasztó műve végén az író erkölcsi jellegű, keserű végkövetkeztetésre jut: „Maradt a túlélés, és maradt az önsajnálát. Mohács. Világos. Trianon. New York. A remény halt meg utoljára. De meghalt.” (300.) Szerinte ugyanis az ENSZ intézményrendszere nem tett semmi érdemlegeset, ami a kádári terror alatt szenvedő lakosságát könnyített volna.

A magyar kérdés ENSZ-beli történetéről Nagy András könyve az első, monografikus igényű megírt szaktudományos mű. Az ügy egyes vonatkozásairól azonban már szó esett a

szakirodalomban. A világpolitikai összefüggéseket Békés Csaba vizsgálta elsőként (Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. Bp. 2007. 109–115.). Értelmezése szerint a kérdés megvitatása az ENSZ Közgyűlésében az USA által megrendezett bírósági tárgyaláshoz volt hasonló, amelyben a cél az „ingadozó esküdtek”, vagyis a gyarmati rendszer felszámolása nyomán az 1950-es évek második felétől a nemzetközi politika színpadára lépő harmadik világ országainak megnyerése volt, hogy bemutassák a Szovjetunió „igazi arcát”. Békés Csaba és Kecskés D. Gusztáv 2006-ban közösen szerkesztett kötetben publikálta (A forradalom és a magyar kérdés az ENSZ-ben, 1956–1963. Tanulmányok, dokumentumok és kronológia. Bp. 2006. 239.) a magyar ügy részletes kronológiáját, a Magyarországgal foglalkozó közgyűlési határozatokat és más dokumentumokat. Borhi László az ENSZ-beli magyar ügyet a magyar–amerikai kapcsolatok kontextusában tárgyalja, amelynek döntő szerepe volt az ügy levételében a Közgyűlés napirendjéről 1962-ben (*Borhi László: Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig. Bp. 2015.*). Jelen sorok írója az ENSZ által az 1956-os magyar menekültek érdekében szervezett pénzgyűjtési és sajtókampányról, valamint a Nemzetközi Vöröskereszt szerepéről írt tanulmányokat. Nagy András most bemutatott monográfiájának fontos előzménye volt Bang-Jensenről írott kötete (*Nagy András: A Bang-Jensen ügy. '56 nyugati ellENSZélben. Bp. 2005*).

Nagy András a könyve megírásáig megjelent tudományos eredményeket pontosan hivatkozva veszi figyelembe. Műve azonban a szakirodalom által eddig feltárt ismeretanyagot nagyban kibővíti, így a kötet a témára vonatkozó első számú referenciává válik. Rendkívül változatos és bőséges forrásbázisát értő módon, forráskritikával használja fel. Műve több mint negyedszázados, kitartó, különösen széleskörű kutatásokon alapszik, ami lehetővé teszi a kötetben bemutatott folyamatok valóban globális háttérű elemzését. Legfontosabb forrásai közt említendők a hivatalos ENSZ-dokumentumok mellett az ENSZ Titkárságának belső, titkos iratai, amelyek közül a Bang-Jensen ügyre vonatkozó anyagok csak a legutóbbi időben váltak kutathatóvá a szerző számára. Ugyancsak fontos dokumentumok a magyar diplomácia működésében döntő jelentőségű titkosszolgálati iratok a New York-i magyar ENSZ Misszió és az emigránsok tevékenységének rekonstruálásához. Szintén fontos adalékokkal szolgálnak az ausztrál külügyi dokumentumok, akárcsak Dag Hammarskjöld ENSZ főtitkár személyes feljegyzései, naplója. Éppen a forrásbázis különleges változatossága tette lehetővé a történet megannyi apró, mégis fontos puzzle-elemének feltárását. Láthatjuk például, hogy a magyar titkosszolgálat hozzáfért a budapesti francia követség kódolt üzeneteihez, és azokon keresztül követhette a főtitkár tervezett magyarországi látogatásával kapcsolatos francia értesítéseket.

A könyvben feldolgozott történet az egyes fejezetek és alfejezetek által arányosan, mértéktartóan, logikusan, az olvasó számára jól felfogható módon van „adagolva” és egyben részekre osztva. A fejezetek egyenletes színvonalúak. Nagy András logikusan határozta meg a tematika időbeli kereteit: a történet Magyarország 1955-ös ENSZ-felvételeének előzményeitől „a magyar kérdés”-nek az ENSZ Közgyűlés napirendjéről való levételéig és U Thant ENSZ főtitkár 1963-ban lezajlott magyarországi látogatásáig tart. Valóban így kerek a történet. Az ENSZ-beli események megértéséhez vázlatosan írni kellett magáról a forradalomról, főleg annak nemzetközi kontextusáról is, amit a szerző jó érzékkel megoldott, illetve megfelelő terjedelemben foglalt össze bonyolult folyamatokat, hogy megtartsa a tartalom kifejtésének arányait (például a magyar menekültek kiáramlásáról).

A könyvet a szűk szakmai közönségen túl érdeklődéssel olvashatják a nemzetközi szervezetek, az ENSZ, a titkosszolgálatok és a hidegháborús korszak iránt érdeklődők is, különösen azért, mert stílusa gördülékeny, izgalmas és lebilincselő. A mű mondanivalóját erősíti, hogy a szerző nem csupán jártas a szépirodalomban, de maga is gyakorló író. A szerző a történetek rekonstrukciója során különösen gazdag forrásanyag felhasználásával elmegy a feltárás lehető-

ségeinek határáig. Az ismeretek természetes hézagait nem fantáziájával tölti ki, hanem kérdéseket fogalmaz meg, és becsületesen közli, hogy mi az, ami jelenlegi ismereteink szerint nem tudható (például az „ENSZ-kémek” ügye Magyarországon, szabotázs az ENSZ Titkárságán, Bang-Jensen halálának körülményei). A történelmi kontextus alapos ismerete révén képes kritikai vizsgálat alá venni a szereplők megnyilatkozásait.

Jellemző a műre a finom ironia. Az ENSZ-jelentés ellen a Kádár-kormányzat által szervezett propagandakampány kapcsán például az alábbiakat olvashatjuk: „Nem csak a részletek voltak a végletekig groteszkek, de az egész tökéletesen abszurd: parasztasszonyok, bányászok, rabbik, akadémikusok, sportolók, írók tiltakoztak szigorúan szabályozott módon egy olyan dokumentum ellen, amit egyáltalán nem ismertek.” (163.) Nagy András időnként kacagató humorral ír a helyzet groteskségének illusztrálására. Például Leslie Munro ENSZ-megbízott szolgálatának lejárta adott szűk körű fogadásáról így: „Hogy ennek ellenére három láda italt rendelt »Sir Leslie«, mégpedig a legjobbkból, és mindezeket az ENSZ irattárában őrzött dokumentumok szerint »lezárt állapotban« szállította irodájába, arra utalhatott, hogy a »magyar ügy« napirendről való lekerülése során minden volt kolléga legalább két üveg tömény italt fogyasztott, de az sincs kizárva, hogy a Különmegbízott alkoholizmusáról terjedő hírek megalapozottak voltak.” (295.) A szöveget különösen érdekessé teszi, hogy a szerző a történetmondásba beleszövi számos ellentmondásos személyiség mikro-történetét (például Szennik György festőművészt, aki nemzetiszocialista propagandistából lett kommunista titkosügynök; az ügynöki múltú Pásztor Tamását, aki az emigrációban igyekezett szabadulni megbízóitól; Szabó Miklósét, aki eljátszotta a meghasonlott emigráns vezető szerepét; továbbá magyar titkosügynök külügyi vezetőket: Péter Jánosét, Szarka Károlyét és Rác Pálét), ami az olvasó számára sokkal érthetőbbé és átélhetőbbé teszi a kort, mintha csupán világpolitikai összefüggésekről lenne szó.

Arra az esetre, ha lesz a könyvnek második magyar kiadása vagy megjelenik a mű idegen nyelven, szeretnék néhány javaslattal élni. Tisztázni kellene, hogy az ENSZ Titkársága, noha a világszervezet egyik fő szerve, mégis csupán kiegészítő és nem döntéshozó szerv az ENSZ rendszerén belül. Hiszen az ENSZ egy kormányközi szervezet, és a döntéseket a kormányok hozzák, igaz, multilaterális egyeztetés után. Javítani kellene továbbá néhány többször előforduló pontatlanságot: így például a „rendkívüli Közgyűlés” helyett „a Közgyűlés rendkívüli ülészsaka” kifejezést kellene alkalmazni. Szükséges ellenőrizni a „követ” – „követség”, illetve a „nagykövet” – „nagykövetség” kifejezések helyes használatát (például bécsi és belgrádi szovjet nagykövetség). A gyakran szereplő „Vöröskereszt” kifejezést pontosítani kell. Minden esetben meg kell határozni, hogy a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságról vagy a Vöröskereszt Társaságok Ligájáról van-e szó. Ellenőrizni kellene a szövegben, hogy az ÁVH mindig a megfelelő kontextusban szerepel-e. Amikor ENSZ-határozatról van szó, mindenkor jelezni kell, hogy a Biztonsági Tanács vagy a Közgyűlés határozata került-e szóba.

Összességében Nagy András műve lenyűgöző mennyiségű releváns ismeretanyag és tény szintézise. Számos lényeges, új részletet közöl és illeszt be szervesen a történetmondás szövetébe. Íme néhány példa. A szerző bemutatja Magyarország ENSZ-tagsági felvételének előzményeit és a New York-i Állandó Képviselő létrehozását. Felhívja a figyelmet a titkosszolgálatok meghatározó jelentőségére. Bemutatja az ügyben szerepet játszó „titkos munkatársakat”. Utal a magyar titkosszolgálat döntő szerepére „a magyar ügy” későbbi intézésében is. Nagy András könyvéből kibontakozik a Kádár-rendszer visszataszító ügynöki világa, emberek tömegének megnyomorítása és sokak megölése. Újdonságnak számít az ENSZ Titkárság és a magyar kormány közötti interakciók (táviratváltások) eddig legrészletesebb feltárása a forradalom időszakára és az azt követő hónapokra vonatkozóan. A szerző egymás mellé teszi azokat a tényeket, amelyek az ENSZ Titkárság illetékeseinek az Ötös Bizottság további lépéseivel szembeni szabotázsakciójára utalnak, s amelyek nyilván a szovjetek érde-

keit szolgálták. Az ENSZ Közgyűlés „jelentéstevői” – a thaiföldi Wan Waithayakon herceg és az új-zélandi Sir Leslie Munroe – tevékenységének értékelő bemutatása ugyancsak nővum. Ahogyan a vizsgálóbizottság fő és több mellékszereplőjének felvázolása is. Nagy András az Ötös Bizottság tagjairól eleven, személyiségük jegyeit felvillantó és szerepüket tisztázó portrékat illeszt könyvébe. Az ENSZ Titkárság magyar ügyvel kapcsolatban lévő alkalmazottainak, különösen Hammarskjöld főtitkárnak, Protić és Cordier főtitkár-helyetteseknek, valamint William Jordannak és Héderváry Klárának a tényszerű, egyúttal elemző, a megragadható jellemvonásait is érzékeltető bemutatása szintén növeli a mű értékét. Különösen tanulságos Hammarskjöld hírforrásainak és attitűdjének feltárása. Nagy Imre és mártírtársai kivégzésének ENSZ-beli és nemzetközi visszhangjáról, valamint a magyar külügy reakciójáról részletes elemzést ugyancsak itt olvashatunk először, ahogyan U Thant ENSZ főtitkár 1963-as magyarországi látogatásának előzményeiről is.

Nagy András könyve magával ragadó, de egyben elborzasztó tabló a nemzetközi kapcsolatok „mindennapjairól” és a korai Kádár-rendszer belső működéséről.

Kecskés D. Gusztáv

Borsi-Kálmán Béla

AZ ARANYCSAPAT ÉS AMI UTÁNA KÖVETKEZIK Adalékok a Rákosi-korszak és a Kádár-rendszer történetéhez a futball tükrében

Kortárs, Bp. 2019. 507 oldal

Tizenegy évvel *Az Aranycsapat és a kapitánya: sorsvázlatok a magyar futballpályák világából* (Bp. 2008.) című kötet megjelenése után vehette kezébe a nagyközönség az MTA doktora, történész, diplomata és műfordító Borsi-Kálmán Béla munkájának javított, bővített változatát, amely témafelvetéseit, megközelítésmódját tekintve szervesen illeszkedik az életműbe, különösen szoros szálakkal kapcsolódva a szerző korábbi munkáihoz: *Polgárosodott nemes, avagy (meg)nemesedett polgár* (Pécs 2002.), *Öt nemzedék és ami előtte következik* (Bp. 2006.), *Nemzetstratégiák* (Bp. 2013.), valamint *Pszedo-fociesszék* (Bp. 2018.). Az új kiadás terjedelmében csaknem kétszeresére bővült. A szerző hat fejezettel egészítette ki a 2008-as könyvet, melyek mindegyike a magyar labdarúgás és az állambiztonság kapcsolatával foglalkozik, különös tekintettel arra, milyen szerepet játszott a „Cég” a játékosok sorsának alakulásában, hogyan avatkozott be vagy éppen maradt tétlen attól függően, mit kívánt meg a magasabb érdek, amely tevékenységét vezérelte.

A cím egyértelmű utalás Szekfű Gyula *Három nemzedék és ami utána következik* című munkájára („Élet”, 1920.), mellyel maga a szöveg is több ponton hasonlóságokat mutat.

Borsi-Kálmán az új fejezetekben Szekfűhöz hasonlóan egy hanyatlástörténetet tár fel, ahogy ő fogalmaz, „arra a hazai és nemzetközi közvéleményt régóta foglalkoztató kérdésre igyekezvén gyarló s nyilván elégtelen válaszfélét megkockáztatni, hogy van-e, lehetséges-e valamilyen összefüggés az ügynökhálózatnak a hazai labdarúgásba való fokozatos, módszeres és szerves beépülése/beépítése, valamint a magyar foci világtörténelmileg is párját ritkítóan sebes szabadesése között.” (256.)

A műfaj megválasztásában is megmutatkozik a szekfűi hatás, hiszen Borsi-Kálmán Béla saját bevallása szerint történeti esszét, esszéfűzért tár az olvasók elé, ami nyilvánvalóan össze-

függésben áll azzal, hogy személyesen át- és megélt részletek is gazdagítják szövegét. Szekfűhöz hasonlóan Borsi-Kálmán is az esszé azon műfaji sajátosságát használja ki, amely lehetőséget kínál a személyesebb írásmódra, a saját vélemény kifejtésére és a stílusban, illetve a szövegtípusok – azaz a hétköznapi, képszerű és a fogalmi, absztrakt ábrázolások – közötti váltásokban is nagyobb szabadságot nyújt a szerző számára.

A műfaj által biztosított tág mozgástér és nagyfokú szabadság a szerző történetírói fel fogásában és forráskezelési eljárásában is megmutatkozik. Borsi-Kálmán az általa idézett collingwoodi gondolat jegyében lényegében mindent forrásnak, azaz „evidenciának” tekint, s az írott szöveges források széles repertoárja (levéltári dokumentumok, újságcikkek, publicisztikák, esszék, regények, lírai művek) mellett nagy szerepet szán az *oral history* körébe sorolt szóbeli közléseknek, anekdotáknak, visszaemlékezéseknek, de fényképeket, filmet, mérkőzések felvételeit, sőt arckifejezéseket, s – labdarúgásról lévén szó – mozdulatso rokat, anatómiai jegyeket is szép számmal bevon vizsgálatába. Az elemzés alá vett történeti kútfők értelmezése során nemcsak a történettudomány, hanem a filológia, a szemantika, az etimológia, a szemiotika, a szociológia, a pszichológia, a társaslélektan, az antropológia eszköztárából is válogat.

Ez az ambiciózus törekvés rokonítható a pozitívista történettudománnyal szemben a totális történelmet (szintézist) hirdető Henri Berr attitűdjével, aki szerint a történetírás a 19–20. század fordulóján azért veszített vonzerejéből, mert elbátortalanodott az általánosításokra való hajlamában. Berr arra biztatta pályatársait, hogy kapcsolják be a társadalomtudományokat munkájukba annak érdekében, hogy a történettudomány más diszciplínák eredményeinek szintetizálására is képessé váljon. Borsi-Kálmán Béla e műve mégis leginkább ahhoz az 1970-es évek végi narratív történelmi szemlélethez áll közel, amely felelevenítette a történész történetmondó funkcióját, inkább leíró stratégiákat használt, az individuumra, a körülmények közé ágyazott emberre koncentrált, nagyobb érdeklődéssel fordult az egyedi felé és amely az 1980-as évekig leginkább az ideálok, értékek, mentális eszközkészletek és viselkedés személyes, benső mintáit kutató *mentalité* történészeire volt jellemző.

A források (ön)reflektív és kritikus elemzése közben Borsi-Kálmán Béla egy-egy pillanatra bevezeti műhelyébe az olvasót. Hangsúlyosan foglalkozik az állambiztonsági iratok megfelelő forráskritikájával, kiemelve, hogy azok felhasználása, értelmezése rendkívüli körülmé nyek között kíván, mivel természetüknél fogva erősen manipulatív szövegek, amelyek az avatatlan szem számára nem teszik láthatóvá a bennük rejlő valós szándékokat. Nagyon fontos ugyanakkor az a megállapítása is, hogy az állambiztonság működése szempontjából minden jelentés értékes, a hálózati személyek által megszerzett minden információnak komoly szerepe lehet egy koncepció kialakításában vagy éppen cáfolatában.

Ki kell emelni azt is, hogy a titkosszolgálat által beszerzett személyek esetében – a *sine ira et studio* jegyében – mindvégig kerüli az ítélezést, olyannyira, hogy megjelölésükre kizárólag a semlegesebb jelentéstartalmú titkosszolga, hálózati személy, ügynök, esetleg az informátor, ritkábban a riportőr kifejezéseket használja, mellőzve a spicli, a besúgó vagy a téglá szavakat. Azt is hangsúlyozza, hogy azért sem lehet pálcát törni senki felett, mert minden beszerzés más és más, még akkor is, ha vannak bizonyos alapesetek.

A szerző a kötetben több iratot közöl akár teljes terjedelmében, egyúttal elemezve is azokat, de attól sem riad vissza, hogy a levéltári dokumentumok „biztonságos” közelségét elhagyva a heurisztika vagy az analógia módszerével élve fogalmazzon meg következtetéseket, melyek azonban – figyelembe véve ezen eljárások korlátait – leginkább kérdések formájában öltenek testet. Ezek a megoldások egyfelől ismét jó betekintést nyújtanak a történelmi munkába, másfelől érzékletesen demonstrálják, milyen komoly akadályok állnak a „patyolat tisztza, nagybetűs, abszolút TÖRTÉNELMI IGAZSÁG” (254.) feltárása előtt.

Borsi-Kálmán Béla végül a nagyszámú és sokféle forrás, valamint a Puskástól Albert Flóriánon át Varga Zoltánig, illetve saját személyéig terjedő futballista pályáívek vizsgálatának eredményeként arra a következtetésre jut, hogy – még ha nem is ez az egyetlen ok, de – van összefüggés a magyar labdarúgás hanyatlása és a hálózatok szerves beépülése között. Az ugyanis olyan általános, rendszerszintű függelmi hálót hozott létre, amelynek hatása, törvényszerűségei és főleg következményei alól senki sem vonhatta ki magát, még az sem, aki a parancsokat adta.

A futballisták maguk is függésbe kerültek tehát a kommunista hatalomtól, még akkor is, ha ennek a függésnek voltak bizonyos fokozatai, amelyek az adott személy rendszerben elfoglalt pozíciójához idomultak. Sőt, Borsi-Kálmán szerint még az is megkockáztatható, hogy (az általa a hanyatlás okainak vizsgálatára legalkalmasabbnak tartott) Varga Zoltán éppen azért nem futhatott be a többiekhez hasonló világraszóló karriert, mert őt még annyira sem védte a zsarnoki hatalom, mint Puskásékat, illetve 1967-ig Albertet. Ebben minden bizonnyal igazat is adhatunk a szerzőnek, hiszen az általa feltárt számos bizonyító erejű forrás mellett más, közzelmultban megjelent szakmunkákból – így Takács Tibor 2018-ban megjelent *Büntetőterület* és Koós Levente 2019-ben kiadott *Egészpályás letámadás* című kötetéből – is tudjuk, hogy az 1960-as évek elején a berendezkedő kádári vezetés az ekkoriban ismét megizmosodó, a válogatott gerincét adó ferencvárosi labdarúgócsapat „középszerűvé” tételét tűzte ki célul, s ehhez tudatosan felhasználta az állambiztonsági szolgálatokat is. A következményekről pedig elég talán annyit megjegyezni, hogy a magyar labdarúgóválogatott – azok után, hogy az állambiztonság a pár hónappal korábban az NDK-ból hazatért, politikailag megbízható, frissen kinevezett Sós Károly szövetségi kapitánynak a Csehszlovákia elleni 1969. májusi és szeptemberi világbajnoki selejtezők előtt „segített” a „válogatási gondok” megoldásában – története során először nem jutott ki a világbajnokságra, a Ferencváros csapata pedig 1968 és 1990 között mindössze kétszer állhatott a nemzeti bajnokságban a dobogó legfelső fokára.

Borsi-Kálmán a fentiek alapján arra a megállapításra jut, hogy a magyar labdarúgás és a Ferencváros középszerűségének elérése érdekében az 1960-as évek közepétől-végétől a saját nevelésű vagy frissen igazolt játékosok kiválasztási mechanizmusába beépült a politikai/ideológiai megbízhatóság és az állambiztonsági érdek „láthatatlan szűrője”. Aminek persze igen csekély köze volt a futballtehetséghez, sőt, jóvátehetetlenül megzavarta az akkor még szép számban létező talentumok természetes kiválasztódását, s újabb időtálló elemmel gazdagította a „20. századi magyar történelemfejlődés folyamatos »rendszerváltások« következtében állandósulni látszó kontraszelekciós mechanizmusát”. (381.) Mindez pedig végkövetkeztése szerint igenis az egyik, ha nem is az egyedüli okozója a magyar futball soktényezős lejtmenetének.

Az Aranycsapat és ami utána következik tárgyát tekintve ugyan illeszkedik az elmúlt években megjelent, a magyar labdarúgás és az állambiztonság kapcsolatát vizsgáló művek sorába, ám műfaja, rendkívül széles forrásbázisa, vállalt történetírói ethosza és a szerző többsikű személyes érintettsége mégis egyedivé teszi Borsi-Kálmán Béla munkáját. A recenzens megítélése szerint éppen e jellemzőkből fakad a mű azon sajátossága, hogy a sport, illetve a labdarúgás világát Pierre Bourdieu erre vonatkozó javaslatának megfelelően nem önmagába záródó univerzumként mutatja be, hanem a sokféle más gyakorlat és fogyasztás rendszert alkotó, önmagában is strukturált világába illeszti be, s ezáltal valóban hozzájárul ahhoz, hogy az olvasó a szerzői szándéknak megfelelően igen értékes és fontos adalékokkal gazdagodva juthasson közelebb nemcsak az alcímben jelzett Rákosi-korszak és Kádár-rendszer, hanem az egész 19–20. századi magyar történelem alakulásának megértéséhez.

Rigó Balázs

Richly Gábor

A HELSINKI MAGYAR KULTURÁLIS ÉS TUDOMÁNYOS KÖZPONT TÖRTÉNETE, 1980–2020

Ráció, Bp. 2021. 388 oldal

Ma már közhelynek számít, hogy a nemzeti érdekérvényesítés, a külpolitikai célok megvalósítása során a kormányok nem mondhatnak le az úgynevezett „puha hatalom”, a kulturális diplomácia eszközrendszeréről. A magyar kormányzat e megállapítás érvényességével korán szembesült, több mint 100 évvel ezelőtt, a trianoni békekötés nyomán, ellenséges, gyanakvó országok gyűrűjében. Felismerve a kultúrában rejlő, addig kiaknázatlan lehetőségeket, egy intellektuálisan is jól végiggondolt, a korban kimondottan korszerűnek tekinthető, komplex stratégia mentén állt neki többek között a külföldi magyar kulturális hídfőállások, a Collegium Hungaricumok kiépítésének, megvetve ezzel a mai kiterjedt – 26 intézetből álló – kulturális diplomáciai intézményrendszer alapjait.

A két világháború közötti időszak kulturális diplomáciája immáron jól dokumentált, köszönhetően elsősorban Ujváry Gábor alapos kutatásainak. Kevésbé feldolgozott viszont a világháborútól a rendszerváltásig terjedő időszak, az elmúlt évtizedekről pedig még egyáltalán nem született tudományos igényű, egyben átfogó jellegű munka. Richly Gábor kötete több szempontból is figyelemre méltó. Kutatásának középpontjában egy nem stratégiai jelentőségű, közepes méretű, ám a nyelvrokonságból fakadó kölcsönös rokonszenv nyomán nagyobb figyelmet érdemlő kulturális intézet 40 éves története áll, az 1980-as alapítástól egészen 2020-ig. A helsinki kulturális intézet (Helsinki Magyar Kulturális és Tudományos Központ) múltja érdekfeszítő esettanulmány, feltérképezésével nemcsak a szélesebb értelemben vett finn–magyar kulturális kapcsolatok története bomlik ki, de a magyar kulturális diplomácia egészébe is bepillantást nyerhetünk. A szerteágazó, levéltári forrásanyagot is feldolgozó monográfia így egyszerre villant fel egy tágabb horizontot, miközben figyelme az intézeti működés ismertetésekor a legapróbb részletre is kiterjed.

A szerző jól hasznosította a helyzete kínálta előnyöket: Richly Gábor nemcsak történész, a finn–magyar kapcsolatok kutatója, de a magyar kulturális diplomáciai intézményrendszer beható ismerője, aki éveken át dolgozott a Balassi Intézet (2007 és 2016 között a magyar kulturális diplomácia központi szerve) hungarológiai részlegének vezetőjeként, majd a helsinki intézet igazgatójaként. Ahogy előnyt tudott kovácsolni abból a hiátusból is, hogy a fenntartó nem tudta megoldani az intézetek iratanyagainak rendezését, selejtezését: így a kulturális diplomataként Helsinkiben dolgozó kutató számára helyben rendelkezésére állt az intézet történetének feldolgozásához nélkülözhetetlen matéria.

A kötet szerkezete jól felépített, a szerző kronologikus rendben halad előre a témában. Az első fejezetben a finn–magyar kulturális kapcsolatokat tekinti át a helsinki intézet megalapításáig, majd áttér az intézetalapítás körülményeinek bemutatására. A 2. és 3. fejezetben a szocialista korszak utolsó évtizedeinek kultúrpolitikájába ágyazva ismerjük meg a helsinki intézet részletes történetét. A rendszerváltást követő, majd a kétezres évek kulturális diplomáciai irányváltási törekvéseit elemzi a 4. és 5. fejezet. A kötetet záró konklúziók levonása előtt a helsinki kulturális centrum történetét immáron a Balassi Intézet keretein belül működve szemlélhetjük.

A monográfiából számos érdekes részlet derül ki. Megtudhatjuk például, hogy a finn–magyar kapcsolatok egyik kiemelt időszakának a Horthy-korszak bizonyult. A reláció ápolásában hangsúlyos szerepet játszott itthon a Turul Szövetség, de a népi írók is (lásd Kodolányi János útirajzai) nagy érdeklődéssel fordultak Finnország felé. A magyar rokonszenv talán legemlékezetesebb megnyilvánulása, hogy miután 1939-ben a Szovjetunió megtámadta Finnországot, Magyarország önkéntes zászlóalj és hadfelszerelés kiküldésével, valamint humanitá-

rius segéllyel vállalt szolidaritást a honvédő finn néppel. A korszak magyarországi ideológiái megosztottsága ugyanakkor a finn viszonylatot sem hagyta érintetlenül: az urbánus értelmiség nem nagyon mutatott nyitottságot a finn kultúra iránt. 1945 után a Rákosi-rezsim pedig a finn kapcsolatok terén is tabula rasát hirdetett: a néprokonság-alapú megközelítést a sovinszta ideológia részének tekintette, így a relációra egy jó ideig a kiüresedés várt.

A finn példa kiválóan szemlélteti, hogy miként befolyásolták a kétoldalú kulturális kapcsolatokat, az intézetháló működését a kurzusváltások, az ideológiai környezet, az elvárásrendszer átalakulása. 1945 után például lehetetlenné vált az érdemi kulturális kapcsolattartás a nyugati országokkal, így a berlini, bécsi és római intézetek tudományos tevékenysége feleslegesnek bizonyult. A hírszerzés, valamint a magas rangú „elvtársak” elszállásolása mellett feladatuk a Klebelsberg Kuno által korábban kifejezetten kontraproduktívnak, károsnak ítélt propagandára, a szocialista kultúra eredményeinek népszerűsítésére korlátozódott. Intézetalapítás pedig csak a szocialista, illetve a fejlődő országokban jöhetett szóba. Iránymódosításra majd az 1960-as években kerülhetett sor, egyrészt Kádár és rezsimje nyugati elfogadottságának elősegítése, másrészt a nyugati világ technikai, ipari know-how-jának ellesése céljából. A nyitás szándéka a nyugati országok irányában felértékelte a finn reláció szerepét – Finnország volt az első nem szocialista ország, amellyel Magyarország kulturális egyezményt kötött –, ami végül az 1980-as intézetnyitáshoz vezetett.

A kötet külön erénye a különböző korszakokban születetett kulturális diplomáciai koncepciók ismertetése. Míg az 1960-as és 1970-es években az intézetektől elsődlegesen a kulturális propagandát várták el, az 1980-as évek derekától az ideológiai kontroll ellenére az intézeti tevékenységi kör kiszélesedett, sőt megfogalmazódott egy realisztikusabb Magyarország-kép közvetítésének szándéka is. A rendszerváltás után, az 1990-es évek elején az össznemzeti, egységes magyar kultúra, a magyarsággép pozitív alakítása mellett azt is célul tűzték ki, hogy az intézetek újra tudományos műhelyként, külföldi művelődési centrumokként működjenek.

Kifejezetten tanulságosak a helsinki intézet megnyitását kísérő dilemmák (épület kiválasztása, fizikai láthatóság és célközönség kérdése, ideológiai, politikai, illetve presztízszempontok szerepe stb.) kiváltképp azért, mert ezek a megfontolások a 2010-es évek során is rendre visszaköszönnének majd. A helsinki intézetet 1980-as alapításakor a finn főváros központjától viszonylag távoli munkásnegyedben helyezték el egy irodaház emeletén, a testvérpártokkal való kapcsolattartás, a propaganda- és hírszerzői tevékenység igényéhez igazodva. A rendszerváltás után, 2002-ben az intézet minden tekintetben jobb adottságokkal rendelkező épületbe költözhetett. Az új épület kiválasztása körüli megfontolások szintúgy általános érvényű kérdéseket vetettek fel. Elsődlegesen azt, hogy a költséghatékonyságot, illetve a befogadói környezet átalakulását szem előtt tartva vajon a házszerű működési forma tekintendő ideálisnak – ez rendszeres programok befogadására alkalmas székhatást igényel –, vagy célszerűbb a programalkotáskor csak külső helyszínekben gondolkodó, projektszemléletű, ügynökségi (irodai) tevékenységre helyezni a hangsúlyt.

Richly a helsinki intézet történetén keresztül finoman rámutat a magyar államigazgatási környezet rezsiméken átívelő, illetve a rezsimváltásokkal is összefüggő gyengeségeire is, így például a döntések erőteljes személyfüggőségére. A fenntartó folyamatos átalakulása, a felügyelő szervezetek, főosztályok gyakori, egyes időszakokban szinte évenkénti átszervezése mellett visszatérő problémának bizonyult a hálózat finanszírozhatóságának kérdése. A forráshiány, az üzemeltetési költségek és a programok megvalósítására fordítható források közötti gyakran egészen súlyos aránytalanság, a forrásokról szóló döntések késlekedése, majd a források megkésztet kihelyezése a szakmai működést, a programok tervezhetőségét sodorta veszélybe. Az alternatív megoldások, rugalmasabb, költséghatékonyabb működési formák bevezetéséről szóló gondolkodás pedig gyakran átgondolatlan, kapkodó takarékosági intézkedésekhez vezetett. Nemcsak a hálózat átstrukturálásának igénye merült fel visszatérő jelleggel, de időről időre egyes intézmények fenntar-

tásának indokolatlansága, esetleges bezárása is felvetődött. Nincs persze új a nap alatt: alig telt el néhány év az első külföldi magyar kulturális intézetek megalapítását követően, az 1930-as években intenzív polémia bontakozott ki a rendkívül költséges, ugyanakkor láthatóan „kevés hasznot hozó” Collegium Hungaricumok finanszírozásáról, fenntartásuk értelmességéről. Végül épp csak egy hajszálon múlt, hogy a magyar kormány takarékosági megfontolásokra hivatkozva a Római Magyar Akadémiának ma is otthont adó Falconieri Palotát – ez ma a legértékesebb külföldi magyar állami ingatlan – végül nem adta el az olasz államnak. Az is konstans jelenségnek tűnik, hogy a hálózat növekedése a fenti nehézségek ellenére az utóbbi évtizedekben szinte töretlenül bizonyult, az intézetalapításokkor pedig a presztízsmegfontolások rendre felülírták a költségvetési, takarékosági, fenntarthatósági szempontokat. (Ennek az ellentmondásnak a magyarázata talán abban a feszültségben keresendő, hogy míg a magyar kultúra gazdagsága, a magyar kulturális teljesítmény rendkívül sokrétű kapcsolódása az egyetemes, illetve más nemzetek kultúráihoz egy impozáns, az ország méretéből nem következően kiterjedt kulturális diplomáciai intézményrendszer kialakítását teszi indokolttá, sőt szükségessé, addig ezzel a megalapozott igénnyel az ország teherbíró képessége, gazdasági teljesítménye nem tud kiszámítható és megnyugtató módon lépést tartani.) Az elmúlt évtizedek szakmai, politikai vitáiban hasonlóképpen „örökzöld”, a kultúr-diplomáciai koncepciókban is hangsúlyosan megjelenő mozzanat a külügyi és a kulturális tárca közötti rivalizálás, amely arra a dilemmára vezethető vissza, hogy a kettő közül vajon melyik alkalmasabb gazdája a magyar kulturális diplomáciának, azaz a magyar kultúra sikeres külföldi népszerűsítése milyen optimális szervezeti háttérrel tesz szükségessé. Ez persze egy racionális polémia, hiszen mindkét tárca illetékessége vitán felül áll. Ráadásul számos releváns vetülete van: ilyen például az intézetek szakmai, költségvetési autonómiájának vagy a kulturális diplomatától elvárt emberi, szakmai kvalitásoknak, azaz a nyitottabb vagy a zártabb szemléletű kulturális diplomáciai munka preferálásának kérdése.

A helsinki intézet története tanulmányos esettanulmány tehát abból a szempontból is, hogy egy nem stratégiai, ugyanakkor mégsem jelentéktelen intézet miként állta a sarat a visszatérő pénzügyi nehézségek, a fenntartó- és koncepcióváltások, a befogadó közeg jelentős átalakulása közepette úgy, hogy közben a közvetítő kulturális szervezetek hanyatlása mellett egyre fontosabb szerep hárult rá.

A kötetből közeli betekintést nyerhetünk továbbá az intézet működésének kulisszatitkaiba. Richly mindent aprólékosan dokumentál: név szerint megismerjük az intézet összes munkatársát, az igazgatóktól kezdve a takarítókkal bezárólag. Rendkívül részletes leírásait olvashatjuk a konkrét, műfaji bontásban prezentált programoknak, szemléletesen érzékeltetve a tevékenységi kör bővülését, az intézeti munka komplexitását. Miközben a rendszerváltás után az intézeti munkában számos pozitív fejlemény tapasztalható (professzionálisabbá váló tevékenység, az ideológiai kötelekektől való megszabadulás, össznemzeti kultúrában való gondolkodás stb.), Richly egy negatív változásra is rámutat, jelesül annak az igényesebb elemzőmunkának az eltűnésére, amelynek keretében az intézeti munkatársakkal szemben elvárásaként fogalmazódott meg, hogy terjedelmes és átfogó anyagokat készítsenek például a befogadó ország kulturális intézményrendszeréről, kultúrpolitikájáról, kultúrafinanszírozási gyakorlatáról.

Richly Gábor a helsinki intézet igazgatójaként írta meg a kulturális központ történetét feldolgozó kiváló monográfiáját. Hiányérzetem épp ezért talán csak annyiban támadt, hogy megoszthatott volna néhány személyes, akár a fenti dilemmákat illusztráló, a kötetet színesítő élményt is az intézeti munka taglalásakor. De ennek elmaradása abból a dicséretes szerénység-ből is fakadhat, hogy a szerző saját szerepét nem kívánta előtérbe tolni.

Hammerstein Judit

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Barát Bence PhD-hallgató

ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Csillag Péter újságíró

Nemzeti Sport, Budapest

Font Márta az MTA doktora, professor emerita

PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

Hammerstein Judit PhD, főigazgató-helyettes

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

Katona Csete PhD, tanársegéd

DE BTK Történelmi Intézet, Debrecen

Kecskés D. Gusztáv az MTA doktora, tudományos tanácsadó

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Kemény Krisztián levéltáros

HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Budapest

Kiss László PhD, tudományos munkatárs

Társadalomtudományi Kutatóközpont Számítógépes
Társadalomtudomány Kutatócsoport, Budapest

Mitrovits Miklós PhD, tudományos munkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Pelles Márton PhD, segédmuzeológus

Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Ganz Ábrahám Öntödei
Gyűjtemény, Budapest

Rigó Balázs alpolgármester

Tata Város Önkormányzata, Tata

Tamás Ágnes PhD, egyetemi docens

SZTE BTK Történeti Intézet, Szeged

Toldi Lóránt levéltáros

Nemzeti Közszolgálati Egyetem Egyetemi Levéltár, Budapest

Szőke Richárd Rajmond PhD-hallgató

DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen

Lorenzo Venuti PhD, tudományos munkatárs

Università degli Studi di Firenze Dipartimento di Storia, Archeologia,
Geografia, Arte e Spettacolo, Firenze

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

FOOTBALL FIELDS, FORCED LANES

<i>Bence Barát</i> : From Rivals to Enemies. The Emergence of the FTC–MTK Opposition and its Layers before 1926	627
<i>Péter Csillag</i> : Issues of Football in Transylvania after the Second Vienna Award (1940–1945)	653
<i>László Kiss – Miklós Mitrovits</i> : Sports and Trade Unions – the Transformation of the Network of Sports Associations in East-Central Europe	683
<i>Lorenzo Venuti</i> : Passing by the Golden Team. Sport as a Means of Cultural Diplomacy after the 1956 Hungarian Revolution (1956–1960)	711

ARTICLES

<i>Lóránt Toldi</i> : (Half)citizens in State of War. Imre Ivánka, former Officer of the 1848 Hungarian Revolutionary Army and his Electors in the Early 1860s	733
<i>Ágnes Tamás</i> : Paintings Metamorphosed on Budapest Caricatures (1890–1910)	761
<i>Márton Pelles</i> : The History of the Atlantica Trust (1906–1944)	789

BOOK REVIEWS

<i>Veszprémy László</i> (ford., bev., jegyz.): <i>Fuldai évkönyv (828–901)</i> . <i>Annales Fuldenses (Csete Katona)</i>	815
<i>Ivana Komatina</i> : <i>Kral' Stefan Uros I Veliki i n'egov vek (Márta Font)</i>	818
<i>Lipthay Endre – Somogyi Gréta</i> (s. a. r.): <i>Édes Imrém! Lelkem, Márikóm!</i> <i>Gróf Mikó Imre és felesége, Rhédey Mária grófnő leveleskönyve</i> 1848–1849-ből (<i>Krisztián Kemény</i>)	820
<i>Veszprémy László Bernát</i> : <i>1921. A Horthy-rendszer megszilárdulásának története</i> (<i>Richárd Rajmond Szőke</i>)	823

<i>Nagy András: Halálos együttérzés. A „magyar ügy” és az ENSZ, 1956–1963</i> (<i>Gusztáv Kecskés D.</i>)	826
<i>Borsi-Kálmán Béla: Az Aranycsapat és ami utána következik. Adalékok a Rákosi-korszak</i> <i>és a Kádár-rendszer történetéhez a futball tükrében (Balázs Rigó).....</i>	829
<i>Richly Gábor: A Helsinki Magyar Kulturális és Tudományos Központ története,</i> <i>1980–2020 (Judit Hammerstein)</i>	832
AUTHORS OF THIS ISSUE	835